

دوفصلنامه علمی حدیث پژوهی

سال ۱۷، پاییز و زمستان ۱۴۰۴، شماره ۳۴

مقاله علمی پژوهشی

صفحات: ۹۷-۱۳۰

بررسی دلالتی روایات فریقین در مورد حوض کوثر و ویژگی‌های آن

رضا نوروزی*

میثم دوست محمدی**

خداداد سالاری سلاجقه***

چکیده

متون دینی شیعه و اهل سنت دربرگیرنده معارف عمیقی درباره «حوض کوثر» است. بررسی تطبیقی این متون برای شناخت این آموزه دینی که یکی از معارف عمیق اسلام است، ضروری است؛ از این رو، این نوشتار با روش توصیفی تحلیلی به تبیین، تحلیل و تطبیق دیدگاه شیعه و اهل سنت در مورد اصل وجود «حوض کوثر» و ویژگی‌های آن پرداخته است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که از منظر فریقین، اصل وجود «حوض کوثر» تواتر معنوی دارد و این حوض در قیامت پس از «صراط» قرار دارد و ساقی آن امام علی علیه السلام است. حوض کوثر دارای وسعت بسیاری زیادی است و جام‌های بی‌شماری در اطراف آن وجود دارد، زیرا افراد بسیاری برای نوشیدن از آب حوض به این موقف وارد می‌شوند و این نشان‌دهنده موفقیت بسیار زیاد پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در هدایت انسان‌هاست؛ زیرا موقف حوض کوثر در قیامت، درحقیقت ظهور و تجلی دریافت هدایت در دنیاست و کسانی که در دنیا مسیر هدایت الهی را دنبال کرده‌اند، به حوض کوثر وارد می‌شوند.

کلیدواژه‌ها: کوثر، حوض کوثر، قیامت، معاد، اهل سنت، شیعه، فریقین.

* دانشیار گروه معارف اسلامی دانشگاه قم، قم، ایران، r.noroozi@qom.ac.ir

** استادیار گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران، (نویسنده مسئول)، m.doostmohammadi@cfu.ac.ir

*** مربی گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران، kh.salari45@cfu.ac.ir

۱. بیان مسئله

یکی از مسائلی که در بررسی معاد و ابعاد آن مورد توجه اندیشمندان اسلامی قرار گرفته، مسئله موافق قیامت است. در قیامت مکان‌های مختلفی وجود دارد که انسان‌ها مورد حسابرسی قرار می‌گیرند. از این محل‌های توقف به‌عنوان «موافق» یاد می‌کنند. در منابع دینی، احادیث مختلفی در مورد تعداد موافق قیامت وجود دارد که بیانگر حدود پنجاه موقف است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۸: ۱۴۳). در منابع حدیثی فریقین فقط به نام چند موقف اشاره شده و از بقیه موافق نامی برده نشده است. یکی از موافقی که به‌صورت تفصیلی در مورد صفات و ویژگی‌های آن احادیث متعددی وجود دارد، موقف «حوض کوثر» است. براساس این احادیث، پیامبر ﷺ در روز قیامت در کنار «حوض کوثر» به‌همراه قرآن و اهل بیت ﷺ مستقر می‌شوند سپس مؤمنان و بهشتیان وارد می‌شوند و با پیامبر ﷺ و اهل بیت ﷺ دیدار می‌کنند و از آب حوض کوثر که یکی از نعمت‌های مهم الهی است، می‌نوشند. شیعه و اهل سنت «حوض کوثر» را به‌عنوان یکی از موافق مهم قیامت پذیرفته‌اند و در مورد حقیقت و ویژگی‌های این حوض در کتب فریقین، مطالب مختلفی وجود دارد. بررسی و تحلیل ویژگی‌های حوض کوثر از منظر فریقین از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است؛ زیرا نتایج این پژوهش می‌تواند نقش مهمی در طراحی و تعیین راهبردها و اهداف برنامه‌های تربیتی اسلامی داشته باشد.

در بررسی حوض کوثر، محورهای متعددی قابل پژوهش است که مهم‌ترین آن‌ها را می‌توان در چهار محور خلاصه کرد: بررسی اصل وجود حوض کوثر، تبیین ویژگی‌های این حوض، تحلیل و تبیین حقیقت حوض کوثر و تبیین سرچشمه‌های آن. این نوشتار به‌دنبال بررسی دو محور اول و پاسخ به این پرسش است که اعتبار اصل وجود «حوض کوثر» و ویژگی‌های آن از منظر فریقین چیست؟ در پاسخ به این پرسش پس از جمع‌آوری آیات و روایات مربوط به حوض کوثر، آن‌ها را به روش توصیفی تحلیلی بررسی کرده و در ضمن اثبات اصل وجود «حوض کوثر»، به بررسی تطبیقی ویژگی‌های آن از منظر فریقین پرداخته شده است تا از رهگذر آن بتوان تصویری شفاف از این موقف مهم قیامت ارائه نمود. شایان ذکر است دو محور دیگر به‌شکل تفصیلی، در مقاله دیگری بررسی شده است (نوروزی و همکاران، ۱۴۰۰ش: ۱۶۷-۱۸۴).

۲. پیشینه تحقیق

بررسی پیشینه این موضوع نشان می‌دهد که پژوهش‌های دیگری هم در این موضوع وجود دارد، اما هیچ‌کدام به بررسی دقیق محورهای مورد بررسی در این مقاله پرداخته‌اند. آیت‌الله حسینی طهرانی در جلد نهم کتاب معادشناسی خود، مجلس شصت و ششم را به حوض کوثر اختصاص داده که به تبیین شرایط بهره‌مندی از حوض و معرفی ساقی کوثر پرداخته است (ر.ک: حسینی طهرانی، ۱۴۲۷ق: ۴۳۱-۵۰۰). آیت‌الله سبحانی نیز در کتاب معادشناسی خود فقط به اثبات اصل حوض کوثر پرداخته است (سبحانی تبریزی، ۱۳۸۷ش: ۱۷۶-۱۷۷). همچنین آقای علی ملکی میانجی در کتاب معرفت معاد، صفحاتی را به اثبات اصل وجود «حوض کوثر» به عنوان یکی از مواقف قیامت پرداخته و سپس مصداق «ساقی حوض کوثر» را براساس احادیث و روایات معرفی نموده است (ملکی میانجی، ۱۳۹۲ش: ۲۲۱-۲۲۳). همچنین در دانشنامه جهان اسلام در ذیل عنوان «حوض» مقاله کوتاهی به قلم آقای محمود مهدوی دامغانی وجود دارد که فقط به اثبات اصل حوض کوثر به عنوان موقفی در قیامت از نگاه علمای اسلام پرداخته و در مورد سایر ویژگی‌های حوض کوثر مطلبی بیان نکرده است (جمعی از نویسندگان، ۱۳۷۵ش، ج ۱۴: ۴۴۵-۴۴۷). برخی دیگر از محققان مانند علی صفایی حائری، فقط به تبیین و تحلیل اصل حوض کوثر و ارتباط آن با اعمال دنیا پرداخته‌اند (صفایی حائری، ۱۳۸۱ش: ۳۴۳-۳۶۰). محقق معاصر، آقای سرمد فؤاد شفیق، نیز در مقاله خود «أحادیث الحوض المورود فی الصحاح الستة دراسة موضوعية» با استفاده از احادیث موجود در صحاح ستة اهل سنت به اثبات اصل حوض کوثر و ورود مؤمنان به آن در قیامت پرداخته و احادیث را بررسی و صحت‌سنجی کرده است و در پایان به ویژگی کسانی که از حوض کوثر بهره‌مند می‌شوند پرداخته و تحقیق ایشان منحصر به منابع اهل سنت است (شفیق، ۲۰۱۴م: ۲۳-۶۸). برخی مقالات به تبیین مصداق کوثر (و نه حوض کوثر) پرداخته‌اند؛ مانند «پژوهشی در بررسی و تبیین تطبیقی مصداق کوثر از منظر فریقین» (حیدری، ۱۳۹۷ش)، «بررسی مصداق کوثر در سورة کوثر در تفاسیر روایی شیعه و سنی» (قضائی و همکاران، ۱۳۹۸ش)، «بررسی تطبیقی روایات تفسیری فریقین درباره کوثر» (بشوی، ۱۳۹۶ش). در این مقالات فقط مصداق «کوثر» بررسی شده است. بررسی پیشینه این موضوع نشان می‌دهد که در هیچ‌یک از تحقیقات انجام‌شده به بررسی «حوض کوثر» یا

ویژگی‌های آن از منظر فریقین پرداخته نشده است؛ از این رو، مورد مشابهی در پژوهش‌های گذشته در این باره وجود ندارد.

۳. توانر معنوی وجود «حوض کوثر»

۳-۱. وجود حوض کوثر نزد شیعه

در منابع حدیثی شیعه، احادیث متعددی از پیامبر اکرم ﷺ و اهل بیت (ع) در مورد حوض کوثر و ویژگی‌های آن وجود دارد. علامه مجلسی در جلد هشتم کتاب بحار الانوار و در باب «صفة الحوض و ساقیه صلوات الله علیه» تعداد زیادی از این احادیث را از منابع اولیه حدیثی شیعه جمع‌آوری کرده است (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸: ۱۶-۲۹). شیخ صدوق در کتاب الاعتقادات خود در تبیین اعتقادات شیعه بابتی را با عنوان «باب الاعتقاد فی الحوض» قرار داده است و می‌گوید ما شیعیان وجود حوض کوثر را تصدیق می‌کنیم و به آن اعتقاد داریم (ابن بابویه، ۱۴۱۴ق: ۶۵).

یکی از معتبرترین احادیث که دلالت بر وجود حوض کوثر می‌کند، حدیث ثقلین است. در این حدیث پیامبر اکرم ﷺ فرمودند: «إِنِّي تَارِكُ فِيكُمْ الثَّقَلَيْنِ كِتَابَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ عِزَّتِي أَهْلَ بَيْتِي... لَنْ يَفْتَرِقَا حَتَّى يَرِدَا عَلَى الْحَوْضِ» (همو، ۱۳۷۶ش: ۴۱۵؛ قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۱: ۱۷۳؛ صفار، ۱۴۰۴ق: ۴۱۳). صحت حدیث ثقلین مورد اتفاق نظر علمای شیعه نظیر علی بن احمد کوفی، شیخ صدوق، شیخ مفید، سید مرتضی، ابوالصلاح حلبی، شیخ طوسی و ابن ادریس حلی است (کوفی، ۱۳۷۳ش، ج ۱: ۱۴۴؛ ابن بابویه، ۱۳۹۵ق، ج ۱: ۶۳؛ مفید، ۱۴۱۳ق [الف]، ج ۱: ۱۸۰؛ سید مرتضی، ۱۳۹۸ق، ج ۳: ۴۶۱؛ ابوالصلاح، بی‌تا: ۹۶؛ طوسی، بی‌تا، ج ۱: ۳؛ ابن ادریس، ۱۴۱۰ق، ج ۲: ۶۷۹). قاضی نورالله تستری در مورد حدیث ثقلین تحقیق کاملی انجام داده و آن را با سندهای متعدد و از کتاب‌های مختلف نقل کرده است (ر.ک: تستری، ۱۴۰۹ق، ج ۲: ۳۰۹-۳۷۵). همچنین صحت حدیث ثقلین نزد علمای اهل سنت مورد پذیرش قرار گرفته است و این حدیث را در کتاب‌های خود نقل کرده‌اند (مسلم، بی‌تا، ج ۴: ۱۸۷۳؛ متقی هندی، ۱۴۰۱ق، ج ۱: ۱۷۸).

۲-۳. وجود حوض کوثر نزد اهل سنت

در منابع حدیثی اهل سنت، احادیث متعددی از پیامبر اکرم ﷺ در مورد حوض کوثر وجود دارد. احادیث حوض کوثر در کتاب صحیح بخاری و صحیح مسلم و همچنین سایر کتاب‌های حدیثی دسته‌اول اهل سنت نقل شده و حتی در این کتاب‌ها باب خاصی به احادیث حوض اختصاص یافته است (ر.ک: بخاری، ۱۴۲۲ق، ج ۸: ۱۱۹-۱۲۲؛ مسلم، بی‌تا، ج ۴: ۱۷۹۲-۱۸۰۲).

تعداد زیادی از صحابه پیامبر اکرم ﷺ احادیث مربوط به حوض کوثر را نقل کرده و حدیث‌شناسان اهل سنت در کتاب‌های خود به گردآوری این احادیث پرداخته‌اند. ابن حجر عسقلانی احادیث حوض کوثر را از بیش از پنجاه صحابی نقل کرده است و می‌گوید برخی از حدیث‌شناسان احادیث حوض را از هشتاد نفر از صحابه پیامبر ﷺ نقل کرده‌اند (ابن حجر عسقلانی، ۱۳۷۹ق، ج ۱۱: ۴۶۹).

بقی بن مخلد قرطبی (م ۲۷۶ق) از جمله علمای اهل سنت است که کتابی با عنوان «ما زُوِيَ فِي الْحَوْضِ وَ الْكُوْثَرِ» نوشته و روایات مربوط به حوض را در آن گرد آورده است. ابوالقاسم خلف بن عبدالملک بن مسعود بن بشکوال (م ۵۷۸ق) نیز حاشیه‌ای بر این کتاب نوشته و تعداد دیگری از این احادیث را گردآوری کرده است. محقق معاصر عبدالقادر بن محمد عطا صوفی، این دو کتاب را به همراه مستدرکی از احادیث حوض کوثر، در کتابی مستقل با عنوان مَرویات الصحابة فی الحوض منتشر کرده است. وی در این کتاب احادیث حوض کوثر را از ۶۵ نفر از صحابه پیامبر ﷺ نقل کرده است که برخی از این افراد یک حدیث و برخی دیگر چندین حدیث در مورد حوض کوثر از پیامبر ﷺ نقل کرده‌اند (ر.ک: صوفی، ۱۴۱۳ق: ۱۱-۱۵).

سیوطی ۷۵ حدیث از احادیث حوض را از بیش از ۵۰ صحابه نقل می‌کند (سیوطی، ۱۴۱۶ق: ۲۴۱-۲۵۶). برخی دیگر از علمای اهل سنت نیز احادیث مربوط به حوض کوثر را از منابع مختلف حدیثی گردآوری کرده و به تبیین و تحلیل ویژگی‌های حوض کوثر پرداخته‌اند (ر.ک: ابن ابی عاصم، ۱۴۱۳ق، ج ۱: ۳۰۷-۳۴۵؛ براک، ۱۴۲۹ق: ۱۵۳-۱۸۶؛ عبادالبدر، ۱۴۲۳ق: ۴۷-۹۸؛ ابن عبدالبر، ۱۳۸۷ق، ج ۲: ۲۹۱).

کثرت احادیث مربوط به حوض کوثر موجب شده بسیاری از علما و حدیث‌شناسان اهل سنت وجود حوض کوثر را متواتر معنوی بدانند و همچنین تصدیق به وجود «حوض کوثر» و ایمان به آن را بر هر مکلفی لازم بدانند؛ مانند ابن ابی عاصم (م ۲۸۷ق) که در کتاب خود بابی را به احادیث حوض کوثر اختصاص داده و معتقد است کثرت احادیث صحیح مربوط به حوض کوثر موجب یقین قطعی به وجود حوض می‌شود و ما مسلمانان آن را تصدیق کرده و به آن باور داریم (ابن ابی عاصم، ۱۴۰۰ق، ج ۲: ۳۶۰). همچنین ابن عبدالبر (م ۴۶۳ق) نیز معتقد است احادیث حوض کوثر صحیح و متواترند و علمای مسلمین اقرار به وجود حوض و ایمان به آن را برای همه مسلمانان واجب می‌دانند (ابن عبدالبر، ۱۳۸۷ش، ج ۲: ۲۹۱). قاضی عیاض (م ۵۴۴ق) نیز در شرح خود بر صحیح مسلم تصریح می‌کند که برای اثبات وجود حوض کوثر احادیث متعددی از صحابه نقل شده و حوض کوثر علاوه بر اینکه به حد تواتر معنوی رسیده، برخی از احادیث آن به حد تواتر لفظی نیز رسیده است و از این رو تصدیق حوض و ایمان به آن بر همه مکلفان واجب است (قاضی عیاض، ۱۴۱۹ق، ج ۷: ۲۶۰). نووی نیز در شرح خود بر صحیح مسلم، این سخنان قاضی عیاض را نقل کرده و بر آن صحه گذاشته است (نووی، ۱۳۹۲ق، ج ۱۵: ۵۳).

ابوعباس قرطبی (م ۶۵۶ق) نیز در مورد احادیث حوض کوثر معتقد است با توجه به اینکه این احادیث توسط بسیاری از صحابه نقل شده و همچنین بسیاری از تابعان نیز این احادیث را پذیرفته و نقل کرده‌اند، وجود حوض کوثر به حد تواتر معنوی رسیده است و یقین به وجود حوض کوثر پیدا می‌کنیم. وی معتقد است ایمان به حوض کوثر، به عنوان یکی از نعمت‌های اختصاصی پیامبر اکرم ﷺ، بر هر مکلفی لازم است (قرطبی، ۱۴۱۷ق، ج ۶: ۹۰). ابن حجر عسقلانی نیز سخنان ابوعباس قرطبی را پذیرفته و آن‌ها را در کتاب خود بیان کرده است (ابن حجر عسقلانی، ۱۳۷۹ق، ج ۱۱: ۴۶۷). ابن کثیر دمشقی نیز تصریح می‌کند که احادیث حوض کوثر متواترند و می‌گویند با توجه به کثرت احادیث صحیح کسی نمی‌تواند وجود حوض را منکر شود (ابن کثیر، ۱۴۱۸ق، ج ۱۹: ۴۲۳). زین الدین محمد مناوی (م ۱۰۳۱ق) نیز احادیث حوض را متواتر می‌داند و به سخنان قاضی عیاض و ابوعباس قرطبی اشاره می‌کند (مناوی، ۱۳۵۶ق، ج ۳: ۳۹۸). همچنین برخی دیگر از علما و حدیث‌شناسان اهل سنت مانند ملا علی قاری (م ۱۰۱۴ق)،

شهاب‌الدین خفاجی (م ۱۰۶۱ق)، زرقانی (م ۱۱۲۲ق) و کتانی (م ۱۳۴۵ق) وجود حوض کوثر را متواتر می‌دانند (قاری، ۱۴۲۱ق، ج ۱: ۴۵۰؛ خفاجی، ۱۴۲۱ق، ج ۳: ۱۷۰؛ زرقانی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۲: ۴۰۹؛ کتانی، بی‌تا: ۲۳۸). محمد بن عمر نسفی (م ۵۳۷ق) نیز در کتاب العقائد خود، اعتقاد به وجود حوض کوثر را در زمره اعتقادات دینی مطرح می‌کند (تفتازانی، ۱۴۰۸ق: ۶۹) و سعدالدین تفتازانی نیز در شرح خود بر این کتاب به کثرت احادیث صحیح در مورد «حوض کوثر» تصریح می‌کند (همان‌جا). غزالی نیز اعتقاد به وجود حوض کوثر را از شرایط ایمان می‌داند (غزالی، بی‌تا، ج ۱: ۹۲).

بنابراین در منابع حدیثی فریقین احادیث متعددی در مورد حوض کوثر وجود دارد که موجب علم و یقین به وجود چنین موقعی در قیامت می‌شود و کثرت این احادیث سبب تواتر معنوی حوض کوثر شده است.

۴. ویژگی‌های حوض کوثر

پس از اثبات اصل وجود حوض کوثر نزد شیعه و اهل سنت، در ادامه به تبیین برخی از ویژگی‌های حوض کوثر از منظر منابع فریقین پرداخته شده است. در مورد ویژگی‌های حوض کوثر احادیث مختلفی از پیامبر ﷺ و امامان معصومین (علیهم‌السلام) وجود دارد که ایشان تا حدی که ظرفیت فهم و درک مخاطبان اجازه می‌داده است، به بیان این اوصاف پرداخته‌اند.

۴-۱. موقعیت حوض کوثر

سخنی از علمای شیعه، به‌رغم جست‌وجو در کتب شیعه، در مورد تبیین موقعیت قرار گرفتن حوض کوثر پیدا نشد، اما در میان علمای اهل سنت سخنان مختلفی در مورد محل قرارگیری حوض کوثر بیان شده است. در این خصوص، دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد چراکه برخی معتقدند حوض کوثر قبل از صراط قرار دارد و برخی دیگر حوض کوثر را بعد از صراط می‌دانند و در این میان عده‌ای به وجود دو حوض که یکی قبل از صراط و دیگری بعد از صراط است، معتقد شده‌اند.

افرادی که محل قرار گرفتن حوض را قبل از صراط می‌دانند، نظیر ابوحامد غزالی، به احادیثی استناد می‌کنند که در آن‌ها گفته شده مشرکان به نزدیک حوض کوثر می‌رسند اما از ورود آن‌ها به

حوض کوثر جلوگیری می شود و آن ها را به سوی جهنم می برند. در صحیح مسلم آمده است پیامبر ﷺ فرمود: «إِنِّي عَلَى الْحَوْضِ أَنْتَظِرُ مَنْ يَرِدُ عَلَيَّ مِنْكُمْ، فَوَاللَّهِ لَيَقْتَطَعَنَّ دُونِي رَجَالٌ، فَلَا قَوْلَ: أَيْ رَبِّ مَنِّي وَمِنْ أُمَّتِي، فَيَقُولُ: إِنَّكَ لَا تَدْرِي مَا عَمِلُوا بِعَدَاكَ، مَا زَالُوا يَرْجِعُونَ عَلَيَّ أَعْقَابَهُمْ؛ مَنْ فِي كِنَارِ حَوْضٍ مُنْتَظَرٌ وَرُودُ شِمَا هَسْتُمْ وَبِرْخِي مِنْ أَفْرَادٍ مِنْ حَوْضٍ دُونَ مَنِي كُنْتُمْ وَ مِنْ مَنِي كُنْتُمْ: خَدَايَا مِنْ أَفْرَادٍ مِنْ هَسْتُمْ أَمَّا خُذَا مَنِي فَرَمَايْدَ: تَوْنَمِي دَانِي مِنْ أَفْرَادٍ بَعْدَ مِنْ تَوْنَمِي كُنْتُمْ وَ بَهْ شَرِكٌ وَ بَتِ پَرَسْتِي بَارِگَشْتُمْ» (مسلم، بی تا، ج ۴: ۱۷۹۴؛ بخاری، ۱۴۲۲ق، ج ۸: ۱۲۱؛ طبرانی، بی تا، ج ۲۴: ۹۴؛ ابن مند، ۱۴۰۶ق، ج ۲: ۹۷۵).

غزالی و همفکران او برای اثبات دیدگاه خود می گویند این حدیث بیانگر این است که مشرکان تا نزدیک ورودی حوض می آیند، به طوری که پیامبر ﷺ آن ها را می بیند و می شناسد؛ حال اگر حوض کوثر را بعد از صراط بدانیم، لازمه اش این است که مشرکان از پل صراط عبور کرده و به نزدیک حوض کوثر رسیده اند در حالی که در احادیث مربوط به صراط آمده است که مشرکان نمی توانند از صراط عبور کنند و در میانه راه به داخل جهنم سقوط می کنند. بنابراین بایستی گفت حوض کوثر قبل از صراط قرار دارد تا احادیث ممانعت از ورود مشرکان به حوض با احادیث صراط هم خوانی داشته باشد (ر.ک: غزالی، ۱۴۱۶ق: ۵۳۵).

اما برخی دیگر از علمای اهل سنت مانند شمس الدین قرطبی، معتقدند برای پیامبر ﷺ دو حوض وجود دارد که یکی قبل از صراط واقع شده است و دیگری بعد از صراط و در بهشت قرار دارد. قرطبی دیدگاه افرادی مانند غزالی را که احادیث «ممانعت از ورود مشرکان به حوض» را دلیلی بر واقع شدن حوض قبل از صراط می دانند، می پذیرد و معتقد است بایستی حوض کوثر قبل از صراط باشد تا با حدیث فوق که می گوید مشرکان نزدیک ورودی حوض می شوند و پیامبر ﷺ آن ها را می بیند، مطابقت داشته باشد. بنابراین یکی از دو حوض کوثر قبل از صراط قرار دارد (قرطبی، ۱۴۲۵ق: ۷۰۲-۷۰۳). اما قرطبی و همفکران او به وجود حوض دومی نیز معتقدند؛ آن ها می گویند احادیث مختلفی از پیامبر ﷺ وجود دارد که دلالت بر وجود حوض کوثر دومی در بهشت دارد. برای نمونه پیامبر ﷺ در توضیح حوادث شب معراج فرمودند: «بَيْنَمَا أَنَا أَسِيرُ فِي الْجَنَّةِ إِذَا أَنَا بِنَهْرٍ حَافَتَاهُ قِبَابُ الدَّرِّ الْمُجَوَّفِ قُلْتُ: مَا هَذَا يَا جِبْرِيلُ؟ قَالَ: هَذَا الْكُوْثَرُ، الَّذِي أَعْطَاكَ رَبُّكَ؛ در بهشت به نهری رسیدم که در دو طرف آن گنبدی از جواهر میان تهی

بود. از جبرئیل پرسیدم: این چیست؟ گفت: نهر کوثر است که خداوند به تو عطا فرموده است» (بخاری، ۱۴۲۲ق، ج ۸: ۱۲۰؛ ابن سری، ۱۴۰۶ق، ج ۱: ۱۰۸؛ عبدالرزاق، ۱۴۱۹ق، ج ۳: ۴۶۶؛ بیهقی، ۱۴۰۶ق: ۱۱۰) قرطبی این حدیث را دلیلی برای اثبات مدعای خود می‌داند (قرطبی، ۱۴۲۵ق: ۷۰۲-۷۰۳).

اما این ادعای قرطبی صحیح نیست؛ زیرا همان‌گونه که در حدیث مذکور آمده، «کوثر» در بهشت نام یک نهر است و نه حوض. این نهر در بهشت جاری است و از آنجا به حوض که در بیرون بهشت واقع شده، می‌ریزد. احمد بن حنبل از پیامبر ﷺ در این خصوص آورده است: «وَيُفْتَحُ نَهْرٌ مِنَ الْكُوْثَرِ إِلَى الْحَوْضِ؛ شاخه‌ای از نهر کوثر به حوض جاری می‌شود» (ابن حنبل، ۱۴۲۱ق، ج ۶: ۳۲۹). بنابراین یک نهر در بهشت و یک حوض بیرون بهشت وجود دارد و عدم تمایز میان «نهر» و «حوض» موجب اشتباه افرادی مانند قرطبی در حوض پنداشتن هر دوی آن‌ها شده است.

اما گروه دیگری از علمای اهل سنت، هیچ‌یک از دیدگاه‌های فوق را نمی‌پذیرند و موقعیت حوض کوثر را بعد از صراط می‌دانند (ر.ک: مکی، ۱۴۲۶ق، ج ۱: ۹). ابن حجر عسقلانی به این دیدگاه معتقد است و می‌گوید با توجه به اینکه بخاری در صحیح خود، ابتدا احادیث مربوط به شفاعت و صراط را آورده و بعد از آن به نقل احادیث حوض پرداخته است، می‌توان نتیجه گرفت که بخاری نیز موقف حوض کوثر را پس از صراط می‌داند (ابن حجر عسقلانی، ۱۳۷۹ق، ج ۱۱: ۴۶۶). ابن حجر عسقلانی می‌گوید احادیث مختلفی وجود دارد که نشان می‌دهد محل قرار گرفتن حوض کوثر بعد از صراط است. برای نمونه انس بن مالک می‌گوید از پیامبر ﷺ پرسیدم: «در روز قیامت شما را کجا بیابم؟» پیامبر ﷺ فرمود: «اطْلُبْنِي أَوَّلَ مَا تَطْلُبُنِي عَلَى الصِّرَاطِ» قُلْتُ: «فَإِذَا لَمْ أَلْقَكَ عَلَى الصِّرَاطِ؟» قَالَ: «فَأَنَا عِنْدَ الْمِيزَانِ» قُلْتُ: «فَإِنْ لَمْ أَلْقَكَ عِنْدَ الْمِيزَانِ؟» قَالَ: «فَأَنَا عِنْدَ الْحَوْضِ» (ابن حنبل، ۱۴۲۱ق، ج ۲۰: ۲۱۰؛ ترمذی، ۱۳۹۵ق، ج ۴: ۶۲۱؛ لاکائی، ۱۴۲۳ق، ج ۶: ۱۲۵۱). در این حدیث، پیامبر ﷺ می‌فرماید ابتدا مرا در موقف «صراط» می‌توانی ملاقات کنی و سپس در موقف «میزان» و پس از آن در موقف «حوض». ابن حجر عسقلانی معتقد است ترتیب «صراط»، «میزان» و «حوض» در پاسخ‌های پیامبر ﷺ دلالت بر نحوه ترتیب

محل قرار گرفتن این سه موقف می‌کند؛ بنابراین «حوض کوثر» بعد از «صراط» و «میزان» واقع شده است.

ابن حجر عسقلانی در نقد دیدگاه گروه اول که حوض کوثر را قبل از صراط می‌دانستند و به حدیث رانده شدن مشرکان از حوض استدلال کرده بودند، می‌گوید حدیث «رانده شدن مشرکان از حوض کوثر» تنافی با قرار داشتن حوض پس از صراط ندارد، زیرا آن حدیث را می‌توان این‌گونه معنا کرد که مشرکان هنگامی که به میانه‌های صراط می‌رسند، حوض کوثر را از دور مشاهده می‌کنند و دوست دارند که بتوانند به آن وارد شوند اما ناگهان از پل صراط به جهنم سقوط می‌کنند و به این شکل از ورودشان به حوض کوثر ممانعت می‌شود و پیامبر ﷺ از کنار حوض کوثر نظاره‌گر این حوادث پل «صراط» است (ابن حجر عسقلانی، ۱۳۷۹ق، ج ۱۱: ۴۶۶).

ابن حجر عسقلانی برای اثبات دیدگاه خود به احادیث مربوط به سرچشمه حوض کوثر استدلال می‌کند. وی می‌گوید سرچشمه حوض کوثر از نه‌های بهشتی است؛ همان‌گونه که در صحیح مسلم از پیامبر ﷺ آمده است: «يَسْحَبُ فِيهِ مِيزَابَانِ مِنَ الْجَنَّةِ؛ دو نهر از بهشت به حوض کوثر می‌ریزند» (مسلم، بی‌تا، ج ۴: ۱۷۹۸؛ ابن حنبل، ۱۴۲۱ق، ج ۳۵: ۲۵۴؛ بیهقی، ۱۴۰۶ق: ۱۲۰؛ آجری، ۱۴۲۰ق، ج ۳: ۱۲۶۱). وی معتقد است با توجه به اینکه پل صراط بر روی آتش جهنم قرار دارد، نمی‌توان موقعیت «حوض کوثر» را قبل از «صراط» دانست؛ زیرا با توجه به اینکه صراط بر روی آتش جهنم قرار دارد، قرار داشتن حوض قبل از صراط به این معناست که آتش جهنم میان بهشت و حوض قرار گیرد، درحالی‌که این امر ممکن نیست؛ زیرا آتش جهنم مانع جریان پیدا کردن آب نه‌های بهشتی به «حوض کوثر» می‌شود. از این رو بایستی «حوض کوثر» بعد از «صراط» و آتش جهنم باشد تا همان‌گونه که در حدیث مذکور آمده است، دو نهر بهشتی بتوانند به آن بریزند (ابن حجر عسقلانی، ۱۳۷۹ق، ج ۱۱: ۴۶۶).

۴-۲. ساقی حوض کوثر

در منابع فریقین در احادیث مختلفی آمده است که ساقی حوض کوثر امام علی علیه السلام است. از منابع شیعه می‌توان به حدیثی که شیخ صدوق با سند خود از امام رضا علیه السلام نقل می‌کند اشاره کرد که فرمود: «پیامبر ﷺ خطاب به امام علی علیه السلام فرمود: من درباره تو از خداوند پنج چیز طلب

کردم: «وَأَمَّا الرَّابِعَةُ فَإِنِّي سَأَلْتُهُ أَنْ تَسْقِيَ أُمَّتِي مِنْ حَوْضِي فَأَعْطَانِي؛ از خدا خواستم که تو اَمّت من را از حوضم سیراب کنی و خداوند اجابت کرد» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱: ۲۷۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۰: ۷۰).

همچنین در حدیثی از امام امیرالمؤمنین (ع) آمده است: «أَنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ وَ مَعِيَ عِثْرَتِي وَ سِبْطَايَ عَلَى الْحَوْضِ فَمَنْ أَرَادَنَا فَلْيَأْخُذْ بِقَوْلِنَا وَ لِيَعْمَلْ عَمَلِنَا... فَتَنَافَسُوا فِي لِقَائِنَا عَلَى الْحَوْضِ فَإِنَّا نَذُودُ عَنْهُ أَعْدَاءَنَا وَ نَسْقِي مِنْهُ أَحِبَّاءَنَا وَ أَوْلِيَاءَنَا؛ من و عترت خود همراه پیامبر (ص) در کنار حوض کوثر حضور داریم. کسی که می‌خواهد در کنار ما باشد، باید به سخنان ما و به سیره ما عمل کند... ما دشمنان خود را از حوض دور می‌کنیم و دوستان و پیروان خود را بر حوض وارد می‌کنیم و آن‌ها را از آن سیراب می‌کنیم» (ابن بابویه، ۱۳۶۲ش، ج ۲: ۶۲۴؛ کوفی، ۱۴۱۰ق، ج ۳۶۷؛ حویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۵: ۶۸۱).

در منابع اهل سنت نیز احادیثی در مورد ساقی حوض کوثر بودن امام علی (ع) وجود دارد. برای نمونه خوارزمی با سند خود حدیثی نقل می‌کند که پیامبر (ص) به امام علی (ع) فرمود: «يَا عَلِيُّ إِنِّي سَأَلْتُ رَبِّي فَيْكَ خَمْسَ خِصَالٍ فَأَعْطَانِي... وَأَمَّا الرَّابِعَةُ فَسَأَلْتُ رَبِّي أَنْ تَسْقِيَ أُمَّتِي مِنْ حَوْضِي فَأَعْطَانِي؛ یا علی، از خداوند برای تو پنج ویژگی درخواست کردم... چهارم اینکه از خدا خواستم تو ساقی حوض کوثر باشی و اتم را از آب حوض من سیراب کنی که خداوند اجابت فرمود» (خوارزمی، ۱۴۱۱ق: ۲۹۴). همچنین احادیث دیگری در منابع اهل سنت وجود دارد که دلالت دارد بر اینکه اجازه ورود به حوض کوثر فقط به دست امام علی (ع) است و آن حضرت به مؤمنان اجازه ورود به حوض کوثر و بهره‌مندی از آب آن را می‌دهد و از ورود کفار و منافقان به حوض جلوگیری می‌کند. در حدیثی از پیامبر (ص) آمده است: «يَا عَلِيُّ مَعَكَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَصَا مِنْ عَصَى الْجَنَّةِ تَذُودُ بِهَا الْمُنَافِقِينَ عَنْ حَوْضِي؛ یا علی در روز قیامت همراه تو عصایی از بهشت است که با آن منافقان را از حوض من دور می‌کنی» (طبرانی، ۱۴۰۵ق، ج ۲: ۱۹۳؛ هیشمی، ۱۴۱۴ق، ج ۹: ۱۳۵). همچنین احمد بن حنبل با سند خود از امام امیرالمؤمنین (ع) نقل می‌کند: «لَا ذُودَ بِيَدِي هَاتَيْنِ الْقَصِيرَتَيْنِ عَنْ حَوْضِ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ زَايَاتِ الْكُفَّارِ وَالْمُنَافِقِينَ؛ با این دو دست کوتاه خود بیرق‌های کفار و منافقان را از حوض پیامبر (ص) دور

خواهم کرد» (ابن حنبل، ۱۴۰۳ق، ج ۲: ۶۷۷؛ طبرانی، ۱۴۱۵ق، ج ۵: ۲۲۵؛ متقی هندی، ۱۴۰۱ق، ج ۱۳: ۱۵۷).

مجموعه احادیث نشان می دهد که موقف حوض کوثر در قیامت در حقیقت ظهور و تجلی هدایت در دنیاست؛ زیرا در دنیا دریافت هدایت بعد از وجود مقدس پیامبر اکرم ﷺ، از مسیر ولایت امام امیرالمؤمنین ﷺ است که در آیات و روایات متعدد به این حقیقت اشاره شده است؛ از جمله روایاتی در ذیل آیه شریفه «إِنَّمَا أَنْتَ مُنْذِرٌ وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ» (رعد: ۷) که حضرت علی ﷺ را به عنوان هدایت کننده معرفی می کند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱: ۱۹۱؛ ابن بابویه، ۱۳۹۵ق، ج ۲: ۶۶۷). حال ظهور حقیقت دریافت هدایت از امام امیرالمؤمنین ﷺ، همان سقایت ایشان در حوض کوثر است.

۲-۳. وسعت حوض کوثر

در منابع شیعه، احادیثی در مورد اندازه حوض کوثر وجود دارد که از مجموع آن ها می توان وسعت حوض را به دست آورد. در برخی از این احادیث در مورد میزان عرض حوض کوثر از پیامبر اکرم ﷺ آمده است: «عَرْضُهُ مَا بَيْنَ صَنْعَاءَ إِلَى أَيْلَةَ» عرض حوض کوثر به اندازه فاصله میان صنعا (بایتخت یمن) تا ایله (شهری در فلسطین که اکنون «ایلات» نام دارد) است» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱: ۲۰۹؛ صفار، ۱۴۰۴ق: ۴۹). پیامبر ﷺ در حدیث دیگری در مورد عرض حوض کوثر فرمودند: «لِي حَوْضٌ عَرْضُهُ مَا بَيْنَ بُصْرَى وَصَنْعَاءَ؛ برای من حوضی است که عرض آن به اندازه فاصله بین بصری (شهری در سوریه) تا صنعاست» (ابن بابویه، ۱۳۷۶ش: ۲۹۸). هرچند که در حدیث اول عرض حوض کوثر به اندازه فاصله «أَيْلَةَ» تا «صَنْعَاءَ» و در حدیث دوم به اندازه فاصله «بُصْرَى» تا «صَنْعَاءَ» بیان شده است، با توجه به اینکه دو شهر «أَيْلَةَ» و «بُصْرَى» در نزدیکی یکدیگر و در منطقه شامات قرار دارند، میزان فاصله بیان شده در هر دو حدیث به یک اندازه است. در حدیث دیگری در مورد وسعت حوض کوثر آمده است: «لَهُ حَوْضٌ أَكْبَرُ مِنْ بَكَّةَ إِلَى مَطْلَعِ الشَّمْسِ، برای پیامبر ﷺ حوضی گسترده تر از فاصله میان مکه تا منتهی الیه مشرق زمین است» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۸: ۱۳۹). ملا صالح مازندرانی می گوید این حدیث نمی تواند در مورد اندازه عرض حوض کوثر باشد، زیرا فاصله مطرح شده در این حدیث خیلی بیشتر از فاصله

میان صنعا و اَیله است. از این رو برای اینکه تعارضی میان این حدیث با احادیث قبلی حاصل نشود، باید این حدیث را در مورد اندازه طول حوض کوثر بدانیم که در نتیجه، طول آن بیشتر از عرض آن است و حوض کوثر به شکل هندسی مستطیل است (مازندرانی، ۱۳۸۲ق، ج ۱۲: ۱۲۷). سید علی خان کبیر نیز این سخنان ملا صالح مازندرانی را نقل نموده و پذیرفته است (مدنی، ۱۴۰۹ق، ج ۵: ۴۹۲) اما به نظر می‌رسد این دیدگاه صحیح نیست؛ زیرا در مورد طول حوض کوثر در منابع حدیثی شیعه از امام باقر (ع) نقل شده است: «طُولُهُ مَا بَيْنَ أَيْلَةٍ وَ صَنْعَاءَ؛ طول حوض کوثر به اندازه فاصله میان دو شهر اَیله و صنعاست» (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۲: ۶۴؛ کوفی، ۱۴۱۰ق: ۲۵۹؛ مفید، ۱۴۱۳ق [ب]: ۲۹۰؛ طوسی، ۱۴۱۴ق: ۶۷). براساس این حدیث طول حوض کوثر مساوی با عرض آن است یعنی به همان اندازه فاصله میان اَیله و صنعاست. همچنین احادیث دیگری نیز وجود دارد که تفکیکی میان طول و عرض حوض قائل نشده بلکه پیامبر (ص) به صورت کلی فرموده است: «هُوَ مَا بَيْنَ أَيْلَةٍ وَ صَنْعَاءَ؛ حوض کوثر به اندازه فاصله بین اَیله و صنعاست» (طوسی، ۱۴۱۴ق: ۲۲۸). می‌توان گفت عدم اشاره به طول یا عرض حوض در این گونه احادیث نشانه مساوی بودن همه اضلاع آن با یکدیگر است. بنابراین از مجموع این احادیث به این نتیجه می‌رسیم که حوض کوثر به شکل مربع است و طول و عرض آن با یکدیگر مساوی است.

در منابع اهل سنت، احادیث مختلفی از پیامبر (ص) در مورد شکل حوض کوثر وجود دارد. در برخی از این احادیث به این نکته اشاره شده که طول و عرض حوض کوثر با یکدیگر مساوی است؛ یعنی حوض کوثر به شکل مربع است. احمد بن حنبل در این خصوص از پیامبر (ص) نقل می‌کند: «عَرْضُهُ مِثْلُ طُولِهِ مَا بَيْنَ عَمَّانَ إِلَى أَيْلَةٍ؛ عرض حوض کوثر مساوی طول آن است و به اندازه فاصله میان عمان تا شهر اَیله است» (ابن حنبل، ۱۴۲۱ق، ج ۳۵: ۲۵۵؛ ابن ابی عاصم، ۱۴۰۰ق، ج ۲: ۳۳۴؛ بیهقی، ۱۴۰۶ق: ۱۲۰). عده‌ای از علمای اهل سنت مانند ابن حجر عسقلانی، مناوی، ملا علی قاری، قاضی عیاض و شهاب الدین خفاجی براساس این حدیث و امثال آن، «حوض کوثر» را به شکل مربع دانسته‌اند (ابن حجر عسقلانی، ۱۳۷۹ق، ج ۳: ۴۷۱؛ مناوی، ۱۳۵۶ق، ج ۳: ۳۹۹؛ قاری، ۱۴۲۱ق: ۷۲۶؛ قاضی عیاض، ۱۴۱۹ق، ج ۷: ۲۵۸؛ خفاجی، ۱۴۲۱ق، ج ۳: ۱۶۸).

در صحیح مسلم از پیامبر ﷺ نقل شده است: «حَوْضِي مَسِيرَةُ شَهْرٍ وَ زَوَايَا سَوَاءٍ؛ وَسَعَتِ حَوْضٌ مَنْ بَعْدَهُ مَسَافَتِ طِيٍّ شَدِيدَةٍ فِي يَوْمٍ وَاحِدٍ» (مسلم، بی تا، ج ۴: ۱۷۹۳؛ حربی، ۱۴۰۵ق، ج ۳: ۹۸۵؛ ابن منده، ۱۴۰۶ق، ج ۲: ۹۷۵؛ ابن ابی عاصم، ۱۴۰۰ق، ج ۲: ۳۳۳؛ آجری، ۱۴۲۰ق، ج ۳: ۱۲۵۷؛ بیهقی، ۱۴۰۶ق: ۱۲۱). برخی از اهل سنت معتقدند با توجه به اینکه در این حدیث از لفظ «زَوَايَا» استفاده شده که مفردش «زَاوِيَة» است و در لغت به معنای گوشه‌ای است که دو ضلع به یکدیگر می‌رسند (ر.ک: ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۴: ۳۶۵) این حدیث دلالت می‌کند بر اینکه فاصله همه گوشه‌های بالایی و پایینی حوض کوثر از یکدیگر مساوی است؛ یعنی علاوه بر اینکه طول و عرض حوض با یکدیگر مساوی‌اند، عمق آن نیز با طول و عرض آن مساوی است و حوض کوثر به شکل هندسی مکعب است که همه اضلاع آن با یکدیگر برابر است (ر.ک: قاری، ۱۴۲۲ق: ج ۸: ۳۵۳۶).

در مورد اندازه طول و عرض حوض کوثر دو دسته احادیث در منابع اهل سنت وجود دارد که طول و عرض حوض را با اندازه فاصله میان شهرهای مختلفی مشخص نموده است. احادیث دسته اول فاصله بسیار زیادی را مطرح می‌کنند که طی کردن آن‌ها حدود یک ماه زمان می‌برد و دسته دیگر، فاصله کمتری را مطرح می‌کنند که حدود پانزده روز زمان می‌برد و این تفاوت‌ها موجب اختلاف نظرهایی در میان علمای اهل سنت در تعیین ابعاد حوض شده است.

دسته اول، احادیثی هستند که وسعت حوض کوثر را به اندازه فاصله‌ای که طی کردنش یک ماه زمان می‌برد، می‌دانند. در صحیح بخاری از پیامبر ﷺ نقل شده است: «حَوْضِي مَسِيرَةُ شَهْرٍ؛ وَسَعَتِ حَوْضٌ مَنْ بَعْدَهُ مَسَافَتِ طِيٍّ شَدِيدَةٍ فِي يَوْمٍ وَاحِدٍ» (بخاری، ۱۴۲۲ق، ج ۸: ۱۱۹؛ حربی، ۱۴۰۵ق، ج ۳: ۹۸۵؛ ابن حنبل، ۱۴۲۱ق، ج ۱۱: ۶۴؛ ابن منده، ۱۴۰۶ق، ج ۲: ۹۷۵؛ بیهقی، ۱۴۰۶ق: ۱۲۱؛ آجری، ۱۴۲۰ق، ج ۳: ۱۲۵۷؛ ابن ابی عاصم، ۱۴۰۰ق، ج ۲: ۳۳۷). در صحیح مسلم و صحیح ابن حبان و برخی منابع دیگر نیز همین عبارت ذکر شده، با این تفاوت که در ادامه آن آمده است: «وَزَوَايَا سَوَاءٍ؛ فَاصِلَةُ گوشه‌های آن از یکدیگر مساوی است» (مسلم، بی تا، ج ۴: ۱۷۹۳؛ ابن حبان، ۱۴۰۸ق، ج ۴: ۳۶۴؛ حربی، ۱۴۰۵ق، ج ۳: ۹۸۵؛ ابن منده، ۱۴۰۶ق، ج ۲: ۹۷۵؛ ابن ابی عاصم، ۱۴۰۰ق، ج ۲: ۳۳۷؛ طبرانی، ۱۴۱۵ق،

ج ۵: ۱۴۳). همچنین در صحیح بخاری از پیامبر ﷺ نقل شده: «إِنَّ قَدْرَ حَوْضِي كَمَا بَيْنَ أَيْلَةَ وَ صَنْعَاءَ مِنَ الْيَمَنِ؛ وسعت حوض من به اندازه فاصله میان شهر اَیله (در فلسطین) و صنعا در یمن است» (بخاری، ۱۴۲۲ق، ج ۸: ۱۱۹؛ ابن سری، ۱۴۰۶ق: ۱۱۰؛ بیهقی، ۱۴۰۶ق: ۱۱۳). ابن حجر عسقلانی در ذیل این حدیث می‌گوید طی کردن فاصله این دو شهر با زادوتوشه سنگین حدود یک ماه طول می‌کشد؛ بنابراین اندازه مطرح‌شده در این حدیث با حدیث قبلی تناسب دارد (ابن حجر عسقلانی، ۱۳۷۹ق، ج ۱۱: ۳۷۰). در حدیث دیگری آمده است: «إِنَّ حَوْضِي مَا بَيْنَ عَدَنَ إِلَى أَيْلَةَ؛ حوض من اندازه فاصله میان عدن تا اَیله است» (ابن ماجه، ۱۴۳۰ق، ج ۵: ۳۵۸). عدن شهری در کشور یمن و در ساحل دریاست؛ بنابراین مقدار مذکور در این حدیث با احادیث قبلی تقریباً مساوی است. همچنین در حدیث دیگری آمده است: «مَا بَيْنَ عُمانَ إِلَى أَيْلَةَ» (مسلم، بی‌تا، ج ۴: ۱۷۹۸؛ بیهقی، ۱۴۰۶ق: ۱۲۰؛ ابن ابی عاصم، ۱۴۰۰ق، ج ۲: ۳۳۴؛ آجری، ۱۴۲۰ق، ج ۳: ۱۲۶۱؛ ابن حنبل، ۱۴۲۱ق، ج ۳۵۴: ۲۵۴؛ بزار، ۱۹۸۸م، ج ۹: ۳۷۹). عمان شهری در ساحل دریای عمان کنونی است و طی کردن فاصله میان عمان و اَیله تقریباً یک ماه طول می‌کشد و این حدیث نیز با احادیث قبلی متناسب است (ر.ک: ابن حجر عسقلانی، ۱۳۷۹ق، ج ۱۱: ۴۷۱).

اما در دسته دوم از احادیث اهل سنت، برای تبیین وسعت حوض کوثر به فاصله میان شهرهایی اشاره شده است که طی کردن آن حدود پانزده روز زمان می‌برد. برای نمونه می‌توان به این احادیث اشاره کرد: «كَمَا بَيْنَ أَيْلَةَ إِلَى الْجُحْفَةِ» (مسلم، بی‌تا، ج ۴: ۱۷۹۶؛ بیهقی، ۱۴۰۶ق: ۱۲۵؛ رویانی، ۱۴۱۶ق، ج ۱: ۱۵۲) (جُحفه میان مکه و مدینه قرار دارد)، «كَمَا بَيْنَ الْمَدِينَةِ وَ صَنْعَاءَ» (بخاری، ۱۴۲۲ق، ج ۸: ۱۲۱؛ مسلم، بی‌تا، ج ۴: ۱۷۹۷؛ بیهقی، ۱۴۰۶ق: ۱۲۰؛ طبرانی، بی‌تا، ج ۳: ۲۳۷)، «كَمَا بَيْنَ الْمَدِينَةِ وَ عَمَّانَ» (ابن حبان، ۱۴۰۸ق، ج ۱۴: ۳۶۲؛ ابن منده، ۱۴۰۶ق، ج ۲: ۹۷۴؛ بیهقی، ۱۴۰۶ق: ۱۱۳؛ آجری، ۱۴۲۰ق، ج ۳: ۱۲۶۰؛ ابن ماجه، ۱۴۳۰ق، ج ۵: ۳۵۹؛ ابوداود، ۱۴۱۹ق، ج ۳: ۴۸۹؛ ابن حنبل، ۱۴۲۱ق، ج ۱۹: ۳۶۲) (عَمَّان در کشور اردن قرار دارد)، «كَمَا بَيْنَ عَدَنَ إِلَى عُمانَ» (ابن حبان، ۱۴۰۸ق، ج ۱۴: ۳۶۹؛ ابن حنبل، ۱۴۲۱ق، ج ۱۰: ۳۰۲؛ ابونعیم، ۱۴۱۹ق، ج ۱: ۵۰۳؛ بیهقی، ۱۴۰۶ق: ۱۱۸؛ حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱ق، ج ۴: ۲۰۴؛ طبرانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱: ۱۲۴)، «مَا بَيْنَ صَنْعَاءَ إِلَى بُصْرَى» (طبرانی، بی‌تا،

ج ۳: ۶۶؛ ابن حبان، ۱۴۰۸ق، ج ۱۴: ۳۶۳؛ مُخْلَص، ۱۴۲۹ق، ج ۴: ۵۸)، «كَمَا بَيْنَ أَيْلَةٍ إِلَى مَكَّةَ» (ابن ابی عاصم، ۱۴۰۰ق، ج ۲: ۳۳۲؛ بیهقی، ۱۴۰۶ق: ۱۲۷؛ ابن مبارک، ۱۴۲۵ق: ۵۶۰؛ آجری، ۱۴۲۰ق، ج ۳: ۱۲۵۷)، «مَا بَيْنَ صَنْعَاءَ وَ مَكَّةَ» (ابن حنبل، ۱۴۲۱ق، ج ۲۱: ۹۶)، «مَا بَيْنَ الْكُعْبَةِ إِلَى بَيْتِ الْمُقَدَّسِ» (ابن ابی شیبہ، ۱۴۰۹ق، ج ۷: ۴۶؛ ابن ابی عاصم، ۱۴۰۰ق، ج ۲: ۳۳۵؛ عبد بن حمید، ۱۴۰۸ق: ۲۸۴؛ لالکائی، ۱۴۲۳ق، ج ۶: ۱۱۹۶)، «كَمَا بَيْنَ الْبَيْضَاءِ إِلَى بُصْرَى» (بیهقی، ۱۴۰۶ق: ۱۸۶؛ ابن ابی عاصم، ۱۴۰۰ق، ج ۲: ۳۲۹؛ طبرانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱: ۱۲۶) (بیضاء شهری بین مکه و مدینه و در نزدیکی ربذه است)، «مَا بَيْنَ عُمَانَ إِلَى أَيْلَةٍ» (ابن حنبل، ۱۴۲۱ق، ج ۳۵: ۲۵۴؛ بیهقی، ۱۴۰۶ق: ۱۲۰؛ ابن ابی عاصم، ۱۴۰۰ق، ج ۲: ۳۳۴؛ آجری، ۱۴۲۰ق، ج ۳: ۱۲۶۱)، «مَا بَيْنَ عُمَانَ وَ الْيَمَنِ» (لالکائی، ۱۴۲۳ق، ج ۶: ۱۱۹۷). ابن حجر عسقلانی می گوید همه این فاصله ها تقریباً با یکدیگر مساوی اند و طی کردن آن ها پانزده روز زمان می برد (ر.ک: ابن حجر عسقلانی، ۱۳۷۹ق، ج ۱۱: ۴۷۱).

قاضی عیاض در وجه جمع بین این احادیث معتقد است این اختلاف تعابیر توسط خود پیامبر ﷺ مطرح شده و ایشان برای تقریب به ذهن، مثال هایی از فاصله شهرهای مختلف آورده است و غرض اصلی از این تعابیر، تعیین متراژ دقیق طول و عرض حوض کوثر نیست بلکه بیان گستردگی وسعت حوض کوثر است (قاضی عیاض، ۱۴۱۹ق، ج ۷: ۲۵۹-۲۶۰). ابن حجر عسقلانی این سخن قاضی عیاض را نمی پذیرد و می گوید اگر هدف از ذکر مثال های مختلف، صرفاً «تقریب به ذهن» بوده باشد، می بایست شهرهایی مثال زده می شد که فاصله آن ها با یکدیگر مساوی باشد نه اینکه فاصله برخی از آن ها یک ماه باشد و برخی دیگر چند روز (ابن حجر عسقلانی، ۱۳۷۹ق، ج ۱۱: ۴۷۲).

شمس الدین قرطبی در وجه جمع میان این احادیث می گوید برخی خیال کردند که اختلاف این احادیث به خاطر اشتباه راویان در نقل حدیث است، در حالی که چنین چیزی صحیح نیست بلکه پیامبر ﷺ در موارد متعددی با قبیله های گوناگون در مورد وسعت حوض کوثر سخن گفته و در هر مورد با توجه به منطقه آن قبیله و شهرهای اطراف آن ها میزان وسعت حوض را بیان کرده است؛ مثلاً برای اهل یمن به فاصله صنعاء و عدن با سایر شهرها اشاره کرده است (قرطبی، ۱۴۲۵ق: ۷۰۶).

برخی دیگر در مورد جمع میان این احادیث گفتند حوض کوثر به شکل مستطیل است که طول آن به اندازه مسیر یک ماه پیاده‌روی است (احادیث دسته اول) و عرض آن به اندازه مسافت پانزده روز پیاده‌روی است (احادیث دسته دوم) (ابن حجر عسقلانی، ۱۳۷۹ق، ج ۱۱: ۴۷۰) اما این سخن صحیح نیست، زیرا همان گونه که اشاره شد در حدیث آمده است: «عَرْضُهُ مِثْلُ طُولِهِ؛ عرض حوض کوثر مساوی طول آن است» (ابن حنبل، ۱۴۲۱ق، ج ۳۵: ۲۵۵؛ ابن ابی عاصم، ۱۴۰۰ق، ج ۲: ۳۳۴؛ بیهقی، ۱۴۰۶ق: ۱۲۰)؛ بنابراین حوض کوثر مربع است و سخن این افراد صحیح نیست (ر.ک: ابن حجر عسقلانی، ۱۳۷۹ق، ج ۱۱: ۴۷۰).

نوی در مورد وجه جمع این احادیث می‌گوید در احادیثی که فاصله کوتاه‌تر را بیان کردند، چیزی در مورد انکار فاصله‌های بیشتر که در احادیث دیگر مطرح شده، وجود ندارد؛ بنابراین تعارضی میان این احادیث نیست و باید احادیثی را که فاصله بیشتر را مطرح کرده است بپذیریم و حوض کوثر را به بیشترین اندازه در نظر بگیریم (نوی، ۱۳۹۲ق، ج ۱۵: ۵۸).

ابن حجر عسقلانی در تبیین وجه جمع میان این احادیث می‌گوید حدیث «حَوْضِي مَسِيرَةُ شَهْرٍ؛ وسعت حوض من برابر با مسیر پیموده شده در یک ماه است» و سایر احادیث دسته اول با احادیث دسته دوم که فاصله کمتری در حدود پانزده روز را بیان نموده منافاتی ندارد؛ زیرا فاصله مطرح شده در احادیث دسته دوم به این صورت است که اگر با سرعت زیاد پیاده‌روی کنیم حدود پانزده روز طول می‌کشد و اگر با سرعت آهسته پیاده‌روی کنیم حدود یک ماه زمان می‌برد؛ بنابراین منافاتی میان مضمون این احادیث با احادیث دسته اول وجود ندارد (ر.ک: ابن حجر عسقلانی، ۱۳۷۹ق، ج ۱۱: ۴۷۲). این سخن ابن حجر عسقلانی صحیح نیست زیرا این احادیث به دنبال تعیین اندازه ابعاد حوض کوثر هستند و از جهت مترائ، فاصله میان شهرها در احادیث دسته اول خیلی بیشتر از احادیث دسته دوم است و امکان طی کردن همه مسافت‌های مطرح شده در پانزده روز، فقط فاصله زمانی آن‌ها را با یکدیگر مساوی می‌کند و چیزی از اختلاف مترائ این فاصله‌ها کم نمی‌کند. از این رو به نظر می‌رسد که بهترین وجه جمع همان دیدگاه قاضی عیاض است که معتقد است طرح فاصله شهرهای مختلف در این احادیث برای این است که وسعت حوض کوثر تقریب به ذهن شود.

در یک جمع بندی در باب وسعت حوض کوثر چه از منظر روایات شیعه و چه احادیث اهل سنت، می توان گفت با توجه به اینکه حوض کوثر، ظهور حقیقت هدایتی است که انسان در دنیا از قرآن کریم، پیامبر اکرم ﷺ و اهل بیت معصوم ایشان  دریافت کرده است (نوروزی و همکاران، ۱۴۰۰: ش: ۱۶۷-۱۸۴)، وسعت حوض کوثر در آخرت از یک طرف گویای وسعت دامنه هدایت بخشی قرآن و عترت است و از طرف دیگر، نشانگر وسعت دریافت همان هدایت توسط مؤمنان است. از این رو می توان گفت آنچه در روایات در باب ابعاد حوض کوثر مطرح می شود، می تواند ناظر به بیان بزرگی و وسعت این حوض باشد نه بیان ابعاد فیزیکی و متراژ این حوض. در جایی هم که ابعاد فیزیکی برای حوض کوثر بیان می شود، توصیف تمثیل صوری این حقیقت در عالم آخرت است و اینکه در روایات، فاصله شهرهای مختلف برای بیان ابعاد حوض کوثر مطرح می شود نیز برای تقریب به ذهن کردن وسعت حوض کوثر است.

بر همین اساس است که در روایات، وسعت حوض کوثر به وسعت هدایت شوندهگان ارتباط داده می شود. بر طبق روایات، در قیامت برای هر پیامبری حوضی وجود دارد که پیروانش بر آن وارد می شوند و از آن حوض سیراب می گردند و میزان وسعت حوض یک پیامبر نشان دهنده میزان موفقیت او در هدایت انسان ها به سمت سعادت است، زیرا هر چه پیروان بیشتری داشته باشد، طبیعتاً حوض او نیز بزرگ تر و جام های اطراف آن بیشتر است. پیامبر ﷺ در این خصوص می فرماید: «إِنَّ لِي حَوْضًا طُولُهُ مَا بَيْنَ الْكَعْبَةِ إِلَى بَيْتِ الْمَقْدِسِ... آيَتُهُ عَدَدُ النُّجُومِ وَلِكُلِّ نَبِيٍّ حَوْضٌ، فَمِنْهُمْ مَنْ يَأْتِيهِ الْفَنَاءُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَأْتِيهِ الْعُصْبَةُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَأْتِيهِ النَّفَرُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَأْتِيهِ الرَّجُلَانِ وَالرَّجُلُ وَمِنْهُمْ مَنْ لَا يَأْتِيهِ أَحَدٌ... وَإِنِّي لَأَكْثَرُ الْأَنْبِيَاءِ تَبَعًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ؛ برای من حوضی است که طول آن به اندازه فاصله میان کعبه تا بیت المقدس است و تعداد ظرف های اطراف این حوض به تعداد ستارگان است و هر پیامبری حوضی دارد که برخی از این پیامبران جماعت زیادی به حوضشان وارد می شود و برخی دیگر گروه اندکی و برخی دسته کوچکی و برخی یک یا دو نفر بر حوضشان وارد می شوند و برخی هیچ کس بر حوضشان وارد نمی شود. روز قیامت من بیشترین پیروان را نسبت به سایر پیامبران دارم» (ابن کثیر، ۱۴۱۸ق، ج ۱۹: ۴۶۷؛ ابونعیم، ۱۴۱۰ق، ج ۱: ۱۴۵؛ ابن ماجه، ۱۴۳۰ق، ج ۵: ۳۵۷؛ ابویعلی، ۱۴۰۴ق، ج ۲: ۳۰۳؛ ابن ابی عاصم، ۱۴۰۰ق، ج ۲: ۳۳۵؛ عسقلانی، ۱۳۷۹ق، ج ۱۱: ۴۶۷). براساس این حدیث، برتری حوض کوثر نسبت به

حوض‌های سایر انبیا در این است که تعداد واردشوندگان به حوض‌های سایر انبیا بسیار کم و محدود است اما تعداد واردشوندگان بر حوض کوثر بسیار زیاد است و به همین دلیل، حوض کوثر دارای ابعاد بسیار گسترده‌ای است و همچنین تعداد جام‌های اطراف آن نیز مانند تعداد ستارگان بی‌شمار است تا بتواند همه واردشوندگان را سیراب نمایند. در این موقف است که میزان موفقیت و تأثیر گسترده تعالیم و رهنمودهای پیامبر ﷺ در زمینه هدایت بشریت بر همگان روشن می‌شود و افراد بی‌شماری از این طریق در مسیر سعادت قرار گرفته و به قرب الهی رسیده‌اند.

۴-۴. جام‌های حوض کوثر

در مورد تعداد جام‌های اطراف حوض کوثر در منابع شیعه و اهل سنت اختلافی وجود ندارد و در همه احادیث گفته شده که تعداد آن‌ها به اندازه تعداد ستارگان آسمان یا بیشتر است. پیامبر ﷺ در احادیث متعددی به کثرت این جام‌ها به‌عنوان یکی از ویژگی‌ها و برتری‌های حوض کوثر اشاره نموده‌اند. در منابع شیعه از آن حضرت آمده است: «فِيهِ مِنَ الْأَبَارِقِ عَدَدُ نُجُومِ السَّمَاءِ؛ حوض کوثر جام‌هایی به تعداد ستاره‌های آسمان دارد» (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۲۹۸) و همچنین در حدیث دیگری پیامبر اکرم ﷺ فرمودند: «فِيهِ قَدْحَانُ عَدَدِ النُّجُومِ؛ حوض کوثر ظرف‌هایی به تعداد ستارگان دارد» (خزاز رازی، ۱۴۰۱: ۹۲).

در منابع اهل سنت نیز احادیثی قریب به این تعبیر از پیامبر اکرم ﷺ نقل شده است؛ مانند «إِنَّ فِي حَوْضِي مِنَ الْأَبَارِقِ بَعْدَ نُجُومِ السَّمَاءِ؛ تعداد ظرف‌های حوض کوثر به تعداد ستارگان آسمان است» (ترمذی، ۱۹۹۸: ج ۴: ۲۰۸) و «حَوْضِي... فِيهِ آيَةُ عَدَدِ النُّجُومِ، ظرف‌های حوض به تعداد ستارگان است» (لالکائی، ۱۴۲۳: ج ۶: ۱۱۹۷). همچنین برخی از اصحاب در مورد تعداد جام‌ها و آبخورهای حوض کوثر از پیامبر ﷺ سؤال پرسیدند که حضرت ﷺ فرمودند: «وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ لَا يَبْدُو أَكْثَرُ مِنْ عَدَدِ نُجُومِ السَّمَاءِ» (آجری، ۱۴۲۰: ج ۳: ۱۲۶۲؛ ابن ماجه، بی‌تا، ج ۲: ۱۴۳۸)؛ یعنی تعداد جام‌های حوض کوثر بیشتر از تعداد ستارگان آسمان است.

وجود تعداد بی‌شمار جام برای حوض کوثر نشان‌دهنده این است که افراد بسیار زیادی قرار است بر این حوض وارد شوند و از آب آن بنوشند و این نشان‌دهنده موفقیت بیشتر پیامبر ﷺ نسبت

به سایر پیامبران در زمینه هدایت و ارشاد انسان‌هاست و پیامبر ﷺ به همراه قرآن و اهل بیت (علیهم‌السلام) توانسته زمینه هدایت انسان‌های بی‌شماری را فراهم کند.

۴-۵. کیفیت آب حوض کوثر

درباره کیفیت آب حوض کوثر احادیثی در منابع شیعه و اهل سنت وجود دارد که مضامین آن‌ها مشترک است و تفاوت چندانی با یکدیگر ندارند و به ویژگی‌هایی در خصوص رنگ، طعم و بوی آن پرداخته‌اند. پیامبر ﷺ در حدیثی در مورد ویژگی‌های آب حوض کوثر می‌فرمایند: «حَوْضِي... مَاءُهُ أَيْضُ مِنَ الْوَرَقِ وَ رِيحُهُ أَطْيَبُ مِنَ الْمِسْكِ» (قاضی عیاض، ۱۴۱۹ق، ج ۷: ۲۵۸)؛ یعنی آب حوض کوثر سفیدتر از نقره است و رایحه آن خوشبوتر از مُشک است. همچنین در حدیث دیگری از پیامبر ﷺ آمده است: «حَوْضِي... أَبْرَدُ مِنَ الثَّلْجِ وَ أَحْلَى مِنَ الْعَسَلِ» (ابن حنبل، ۱۴۲۱ق، ج ۱۰: ۳۰۲)؛ یعنی آب حوض کوثر از برف خنک‌تر و از عسل شیرین‌تر است. در تعبیر دیگری از آن حضرت ﷺ آمده است: «حَوْضِي... أَلْيَنُ مِنَ الزُّبْدِ» (لالکائی، ۱۴۲۳ق، ج ۶: ۱۱۹۷). آب حوض کوثر نرم‌تر و لطیف‌تر از کره است. همچنین پیامبر ﷺ در حدیثی دیگر فرمود: «مَاءُهُ أَشَدُّ بَيَاضًا مِنَ اللَّبَنِ مَنْ شَرِبَ مِنْهُ شَرْبَةً لَمْ يَظْمَأْ بَعْدَهَا أَبَدًا» (ابن حنبل، ۱۴۲۱ق، ج ۳۵: ۲۵۵)؛ (ترمذی، ۱۹۹۸م، ج ۴: ۲۱۰)؛ آب حوض کوثر از شیر سفیدتر است و هرکس از آن بنوشد هرگز تشنه نخواهد شد.

در این احادیث، کیفیت آب حوض کوثر به گونه‌ای تبیین شده است که برتر از تمامی نوشیدنی‌هاست. از صفات مهم آب حوض کوثر این است که پس از نوشیدن آن دیگر تشنه نمی‌شوند. در مجموعه احادیثی که تاکنون بیان شد، به این نکته اشاره شده است که در موقف حوض کوثر پیامبر ﷺ، قرآن و اهل بیت (علیهم‌السلام) حضور دارند و مؤمنان با آن‌ها ملاقات می‌کنند و از دست آن‌ها جامی از آب حوض کوثر دریافت می‌کنند. این تعابیر بیانگر ظهور جنبه‌های هدایتگری پیامبر ﷺ، قرآن و اهل بیت (علیهم‌السلام) در قیامت است که مؤمنانی را که تشنه هدایت و رسیدن به مراتب بالای رضوان الهی هستند، در این موقف و پیش از ورود به بهشت سیراب می‌کنند و به مراتب بالای درک توحید و عبودیت می‌رسانند، به طوری که در آن مراتب تثبیت می‌شوند و هیچ‌گاه آن مراتب را از دست نمی‌دهند تا دوباره بر آن‌ها عطش غلبه کند.

۳. نتیجه‌گیری

از بررسی و تحلیل احادیث موجود در منابع فریقین و تبیین دیدگاه علمای شیعه و اهل سنت نتایج زیر به دست آمد:

۱. از منظر شیعه و اهل سنت، اصل وجود حوض کوثر از تواتر معنوی برخوردار است و اعتقاد به آن بر هر مسلمانی لازم است.

۲. در تبیین ویژگی‌های حوض کوثر مشخص شد که اکثر علمای فریقین معتقدند که حوض کوثر پس از «صراط» واقع شده است.

۳. براساس متون حدیثی فریقین، ساقی حوض کوثر امیرالمؤمنین علی علیه السلام است.

۴. در مورد وسعت حوض کوثر و اندازه اضلاع آن احادیث متعددی در منابع فریقین وجود دارد که اضلاع حوض را با میزان فاصله میان شهرهای مختلفی بیان کرده است و با توجه به اینکه این احادیث به دنبال تعیین مترائ دقیق ابعاد حوض کوثر نیستند، باید گفت که ذکر شهرهای گوناگون با فاصله‌های مختلف در این احادیث صرفاً جهت تقریب وسعت حوض کوثر به ذهن مخاطبان بوده است.

۵. براساس احادیث موجود در منابع شیعه و اهل سنت تعداد جام‌هایی که اطراف حوض کوثر وجود دارد، به تعداد ستارگان بی‌شمار آسمان است، زیرا افراد بسیار زیادی برای نوشیدن از آب حوض وارد این موقف می‌شوند و این نشان‌دهنده موفقیت بسیار زیاد پیامبر صلی الله علیه و آله در هدایت بشریت است؛ چراکه حقیقت حوض کوثر، ظهور حقیقت هدایتی است که انسان در دنیا از طریق تعالیم پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، قرآن و اهل بیت علیهم السلام دریافت نموده است و کسانی که در دنیا مسیر هدایت الهی را دنبال کردند و از پیامبر صلی الله علیه و آله، قرآن و اهل بیت علیهم السلام اطاعت و پیروی کردند، به حوض کوثر وارد می‌شوند و عطش هدایتشان توسط اهل بیت علیهم السلام برطرف می‌شود و به درجات والای توحیدی می‌رسند.

منابع

قرآن کریم.

آجری، محمد بن الحسین. (۱۴۲۰ق). الشریعة. ریاض: دارالوطن.

- ابن أبی شیبة، عبدالله بن محمد. (۱۴۰۹ق). المصنف فی الأحادیث والآثار. ریاض: مكتبة الرشد.
- ابن ابی عاصم، ابوبکر. (۱۴۰۰ق). السنة. بیروت: المكتب الإسلامی.
- ابن ادريس، محمد. (۱۴۱۰ق). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی. قم: النشر الاسلامی.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۶۲ش). الخصال. قم: جامعة مدرسين.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۶ش). الأمالی. تهران: کتابچی.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۸ق). عیون أخبار الرضا علیه السلام. تهران: نشر جهان.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۹۵ق). کمال الدین و تمام النعمة. تهران: اسلامیه.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۴ق). اعتقادات الإمامیه. قم: کنگره شیخ مفید.
- ابن حبان، محمد. (۱۴۰۸ق). الإحسان فی تقریب صحیح ابن حبان. ترتیب و تنظیم علی بن بلبان الفارسی. تحقیق و تخریج شعيب الأرناؤوط. بیروت: مؤسسة الرسالة.
- ابن حنبل، احمد. (۱۴۰۳ق). فضائل الصحابة. بیروت: مؤسسة الرسالة.
- ابن حنبل، احمد. (۱۴۲۱ق). مسند. تحقیق شعيب الأرناؤوط. بیروت: الرسالة.
- ابن سری، هناد. (۱۴۰۶ق). الزهد. کویت: دارالخلفاء للكتاب الإسلامی.
- ابن عبد البر، یوسف بن عبدالله. (۱۳۸۷ق). التمهید لما فی الموطأ من المعانی والأسانید. مغرب: وزارة الأوقاف.
- ابن کثیر، محمد بن اسماعیل. (۱۴۱۸ق). البداية و النهاية. بیروت: دار هجر.
- ابن ماجه، محمد بن یزید. (۱۴۳۰ق). السنن. تحقیق شعيب الأرناؤوط. بیروت: دار الرسالة العالمية.
- ابن مبارک، ابوعبدالرحمن. (۱۴۲۵ق). الزهد والرفائق. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن منده، محمد بن اسحاق. (۱۴۰۶ق). الإیمان. تحقیق علی بن محمد الفقیهی. بیروت: مؤسسة الرسالة.
- ابن منظور، محمد. (۱۴۱۴ق). لسان العرب. بیروت: دارالفکر.
- ابوالصلاح حلبی، تقی بن نجم. (بی تا). الکافی فی الفقه. اصفهان: مكتبة الإمام أميرالمؤمنین علیه السلام.
- ابوداود، سلیمان بن داود. (۱۴۱۹ق). مسند أبی داود الطیالسی. مصر: دار هجر.
- ابونعیم، احمد بن عبدالله. (۱۴۱۰ق). تاریخ أصبهان. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابونعیم، احمد بن عبدالله. (۱۴۱۹ق). معرفة الصحابة. ریاض: دارالوطن.
- ابویعلی، احمد بن علی. (۱۴۰۴ق). مسند. دمشق: دارالمأمون للتراث.
- بخاری، محمد. (۱۴۲۲ق). صحیح البخاری. بیروت: دار طوق النجاة.

- براک، عبدالرحمن بن ناصر. (۱۴۲۹ق). شرح العقيدة الطحاوية. رياض: دار التدمرية.
- بزار، احمد بن عمرو. (۱۹۸۸م). مسند البزار (البحر الزخار). تحقيق محفوظ الرحمن زين الله و دیگران. مدینه منوره: مكتبة العلوم والحكم.
- بشوی، محمد یعقوب. (۱۳۹۶ش). بررسی تطبیقی روایات تفسیری فریقین درباره کوثر. مجله مطالعات تطبیقی قرآن و حدیث، شماره ۸، ۴۴-۶۱.
- بیهقی، ابوبکر. (۱۴۰۶ق). البعث والنشور. بیروت: مركز الأبحاث الثقافية.
- ترمذی، محمد بن عیسی. (۱۳۹۵ق). سنن الترمذی. مصر: مكتبة البابي.
- تستری، نورالله. (۱۴۰۹ق). إحقاق الحق وإزهاق الباطل. قم: مكتبة آية الله المرعشي.
- تفتازانی، سعدالدین. (۱۴۰۸ق). شرح العقائد النسفية. قاهره: مكتبة الكليات الازهرية.
- جمعی از نویسندگان. (۱۳۷۵ش). دانشنامه جهان اسلام. تهران: بنیاد دائرة المعارف اسلامی.
- حاکم نیشابوری، ابوعبدالله. (۱۴۱۱ق). المستدرک علی الصحيحین. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- حربی، ابراهیم بن اسحاق. (۱۴۰۵ق). غریب الحديث. مکه مکرمه: جامعة أم القرى.
- حسینی طهرانی، محمد حسین. (۱۴۲۷ق). معادشناسی. مشهد: نور ملکوت قرآن.
- حویزی، عبد علی بن جمعه. (۱۴۱۵ق). تفسیر نورالثقلین. قم: اسماعیلیان.
- حیدری، ندیم حسین. (۱۳۹۷ش). پژوهشی در بررسی و تبیین تطبیقی مصداق کوثر از منظر فریقین. دوفصلنامه قرآن پژوهی حسنا، شماره ۳۵، ۱۳۳-۱۶۴.
- خزاز رازی، علی. (۱۴۰۱ق). کفایة الأثر فی النصّ علی الأئمة الإثنی عشر. قم: بیدار.
- خفاجی، شهاب الدین. (۱۴۲۱ق). نسیم الرياض. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- خوارزمی، موفق بن احمد. (۱۴۱۱ق). المناقب. تحقیق مالک المحمودی. قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
- رویانی، محمد بن هارون. (۱۴۱۶ق). مسند الرویانی. قاهره: مؤسسة قرطبة.
- زرقانی، محمد بن عبدالباقی. (۱۴۱۷ق). شرح المواهب اللدنیة. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- سبحانی تبریزی، جعفر. (۱۳۸۷ش). معادشناسی. قم: دارالفکر.
- سید مرتضی، علم الهدی. (۱۳۹۸ق). الشافی فی الإمامة. مشهد: آستان قدس رضوی.
- سیوطی، جلال الدین. (۱۴۱۶ق). البدور السافرة. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- شفیق، سرمد فؤاد. (۲۰۱۴م). أحادیث الحوض المورود فی الصحاح الستة دراسة موضوعیة. مجلة الجامعة العراقية، شماره ۳۲.
- صفار، محمد بن حسن. (۱۴۰۴ق). بصائر الدرجات. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.

۱۲۰ □ دو فصلنامه حدیث پژوهی، سال هفدهم، شماره سی و چهارم، پاییز و زمستان ۱۴۰۴، ص ۹۷-۱۳۰

صفای حائری، علی. (۱۳۸۱ش). تطهیر با جاری قرآن. قم: لیلۃ القدر.
صوفی، عبدالقادر بن محمد. (۱۴۱۳ق). مرویات الصحابة فی الحوض و الکوثر. مدینه: مکتبۃ العلوم و
الحکم.

طبرانی، سلیمان بن احمد. (۱۴۰۵ق). المعجم الصغیر. بیروت: المکتبۃ الإسلامی.
طبرانی، سلیمان بن احمد. (۱۴۱۵ق). المعجم الأوسط. قاهره: دارالحرمین.
طبرانی، سلیمان بن احمد. (بی تا). المعجم الکبیر. قاهره: مکتبۃ ابن تیمیة.
طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴ق). الأمالی. قم: دار الثقافة.

عبادالبدر، عبدالمحسن. (۱۴۲۳ق). قطف الجنی الدانی. ریاض: دارالفضیلة.
عبدالرزاق، ابوبکر بن همام. (۱۴۱۹ق). تفسیر عبدالرزاق. بیروت: دارالکتب العلمیة.
عبد بن حمید، ابومحمد. (۱۴۰۸ق). المنتخب من مسند عبد بن حمید. قاهره: مکتبۃ السنة.
عسقلانی، ابن حجر. (۱۳۷۹ق). فتح الباری شرح صحیح البخاری. بیروت: دارالمعرفة.
غزالی، ابوحامد. (بی تا). إحياء علوم الدین. بیروت: دارالمعرفة.

غزالی، ابوحامد. (۱۴۱۶ق). مجموعة رسائل الإمام الغزالی. بیروت: دارالفکر.
قاری، ملا علی. (۱۴۲۱ق). شرح الشفا. بیروت: دارالکتب العلمیة.
قاری، ملا علی. (۱۴۲۲ق). مرقاة المفاتیح شرح مشکاة المصابیح. بیروت: دارالفکر.
قاضی عیاض، ابوالفضل. (۱۴۱۹ق). إكمال المعلم بفوائد مسلم. مصر: دارالوفاء.

قرطبی، ابوالعباس. (۱۴۱۷ق). المفهم لما أشکل من تلخیص کتاب مسلم. دمشق: دار ابن کثیر.
قرطبی، شمس الدین. (۱۴۲۵ق). التذکرۃ بأحوال الموتی. ریاض: دارالمنهاج.
قضای، محمدرضا، مرادی، امین، و کریمی نیا، محمد مهدی. (۱۳۹۸ش). بررسی مصداق کوثر در
سوره کوثر در تفاسیر روائی شیعه و سنی. پژوهش های تفسیر تطبیقی، شماره ۱۰، ۱۲۹-۱۵۰.

قمی، علی بن ابراهیم. (۱۴۰۴ق). تفسیر القمی. قم: دارالکتاب.
کتانی، محمد. (بی تا). نظم المتناثر من الحدیث المتواتر. مصر: دارالکتب السلفیة.
کوفی، علی بن احمد. (۱۳۷۳ش). الاستغاثة. تهران: الاعملى.
کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی. تهران: دارالکتب الإسلامیة.
کوفی، فرات بن ابراهیم. (۱۴۱۰ق). تفسیر فرات الکوفی. تهران: وزارت فرهنگ.

لالکانی، هبة الله بن الحسن. (۱۴۲۳ق). شرح أصول اعتقاد أهل السنة والجماعة. ریاض: دار طيبة.

بررسی دلالتی روایات فریقین در مورد حوض کوثر و ویژگی‌های آن، رضا نوروزی و همکاران ۱۲۱

مازندرانی، محمد صالح. (۱۳۸۲ق). شرح الکافی. تهران: المكتبة الإسلامية.

متقی هندی، علاء الدین. (۱۴۰۱ق). كنز العمال فی سنن الأقوال والأفعال. بیروت: مؤسسة الرسالة.

مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار عليهم السلام. بیروت: دار إحياء التراث.

محلّص، محمد بن عبدالرحمن. (۱۴۲۹ق). المخلصيات. تحقيق نبيل سعد الدين جرار. قطر: وزارة الأوقاف.

مدنی، علیخان بن احمد. (۱۴۰۹ق). رياض السالكين. قم: جامعه مدرسين حوزه علمیه قم.

مسلم، أبو الحسن بن الحجاج. (بی تا). صحيح مسلم. تحقيق محمد فؤاد عبد الباقي. بیروت: دار إحياء التراث العربی.

مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق [الف]). الإرشاد. قم: كنگره شیخ مفید.

مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق [ب]). الأمالی. قم: كنگره شیخ مفید.

مکی، ابوطالب. (۱۴۲۶ق). قوت القلوب. بیروت: دار الكتب العلمية.

ملکی میانجی، علی. (۱۳۹۲ش). معرفت معاد. تهران: نیا.

مناوی، زین الدین محمد. (۱۳۵۶ق). فیض القدير. مصر: المكتبة الكبرى.

نوروزی، رضا، دوست محمدی، میثم، و محمدنژاد ولامدهی، ولی الله. (۱۴۰۰ش). تبیین و تحلیل حقیقت حوض کوثر و سرچشمه‌های آن. دوفصلنامه علمی پژوهشی معرفت کلامی، شماره ۲۷، ۱۸۴-۱۶۷.

نوی، یحیی بن شرف. (۱۳۹۲ق). المنهاج شرح صحيح مسلم. بیروت: دار إحياء التراث.

هیشمی، علی بن ابی بکر. (۱۴۱۴ق). مجمع الزوائد. تحقيق حسام الدين القدسی. قاهره: مكتبة القدسی.

References

The Holy Quran.

- Abd al-Razzāq al-Ṣanʿānī, A. B. b. H. (1999). Tafsīr ʿAbd al-Razzāq. Beirut: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyyah. [In Arabic]
- Abd bin Ḥumayd, A. M. (1988). al-Muntakhab min musnad ʿAbd bin Ḥumayd. Cairo: Maktabat al-Sunnah. [In Arabic]
- Abū al-Ṣalāḥ al-Ḥalabī, T. b. N. (n.d.). al-Kāfī fī al-fiqh. Isfahan: Maktabat al-Imām Amīr al-Muʾminīn. [In Arabic]

- Abū Dāwūd al-Ṭayālīsī, S. b. D. (1999). Musnad Abī Dāwūd al-Ṭayālīsī. Egypt: Dār Hijr. [In Arabic]
- Abū Nu‘aym al-Iṣbahānī, A. b. ‘A. (1990). Tārīkh Aṣbahān. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]
- Abū Nu‘aym al-Iṣbahānī, A. b. ‘A. (1999). Ma‘rifat al-Ṣaḥābah. Riyadh: Dār al-Waṭan. [In Arabic]
- Abū Ya‘lā al-Mawṣilī, A. b. ‘A. (1984). Musnad Abī Ya‘lā. Damascus: Dār al-Ma‘mūn li-al-Turāth. [In Arabic]
- al-Ājurī, M. b. al-Ḥ. (2000). al-Sharī‘ah. Riyadh: Dār al-Waṭan. [In Arabic]
- al-‘Asqalānī, Ibn Ḥajar (A. b. ‘A.). (1959). Faṭḥ al-Bārī sharḥ Ṣaḥīḥ al-Bukhārī. Beirut: Dār al-Ma‘rifah. [In Arabic]
- al-Barrāk, ‘A. al-R. b. N. (2009). Sharḥ al-‘Aqīdah al-Ṭahāwiyyah. Riyadh: Dār al-Tadmuriyyah. [In Arabic]
- al-Bayhaqī, A. B. (1986). al-Ba‘th wa al-nushūr. Beirut: Markaz al-Abḥāth al-Thaqāfiyyah. [In Arabic]
- al-Bazzār, A. b. ‘A. (1988). Musnad al-Bazzār (al-Baḥr al-zakḥkḥār) (M. al-R. Zayn Allāh et al., Eds.). Medina: Maktabat al-‘Ulūm wa al-Ḥikam. [In Arabic]
- al-Bukhārī, M. b. I. (2002). Ṣaḥīḥ al-Bukhārī. Beirut: Dār Ṭawq al-Najāh. [In Arabic]
- al-Ghazālī, A. Ḥ. (1996). Majmū‘at rasā’il al-Imām al-Ghazālī. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- al-Ghazālī, A. Ḥ. (n.d.). Ihya’ ‘ulūm al-dīn. Beirut: Dār al-Ma‘rifah. [In Arabic]
- al-Ḥākim al-Naysābūrī, M. b. ‘A. (1991). al-Mustadrak ‘alā al-Ṣaḥīḥayn. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]
- al-Ḥarbī, I. b. I. (1985). Gharīb al-ḥadīth. Mecca: Jāmi‘at Umm al-Qurā. [In Arabic]
- al-Haythamī, ‘A. b. A. B. (1994). Majma‘ al-zawā‘id wa manba‘ al-fawā‘id (Ḥ. al-Qudsī, Ed.). Cairo: Maktabat al-Qudsī. [In Arabic]
- al-Ḥusaynī Tihirānī, M. Ḥ. (2007). Ma‘ād-shināsī [Eschatology]. Mashhad: Nūr Malakūt al-Qur’ān. [In Persian]
- al-Ḥuwayzī, ‘A. ‘A. b. J. (1995). Tafsīr nūr al-thaqalayn. Qom: Mu‘assasat Ismā‘īliyyān. [In Arabic]

- al-Kattānī, M. (n.d.). *Niẓām al-mutanāthir min al-ḥadīth al-mutawātir*. Egypt: Dār al-Kutub al-Salafiyyah. [In Arabic]
- al-Khafājī, Sh. al-D. (2001). *Nasīm al-riyāḍ*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]
- al-Khwārazmī, M. b. A. (1991). *al-Manāqib* (M. al-Maḥmūdī, Ed.). Qom: Mu’assasat al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic]
- al-Kūfī, ‘A. b. A. (1994). *al-Istighāthah*. Tehran: al-A‘lamī. [In Arabic]
- al-Kūfī, F. b. I. (1990). *Tafsīr Furāt al-Kūfī*. Tehran: Wizārat al-Thaqāfah wa al-Irshād al-Islāmī. [In Arabic]
- al-Kulaynī, M. b. Y. (1987). *al-Kāfī*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Arabic]
- al-Majlisī, M. B. (1983). *Biḥār al-anwār al-jāmi‘ah li-durar akhbār al-a’immah al-aṭḥār*. Beirut: Dār Ihṡā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- al-Makkī, A. Ṭ. (2006). *Qūṭ al-qulūb*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]
- al-Manāwī, Z. al-D. (1937). *Fayḍ al-qadīr*. Egypt: al-Maktabah al-Tijāriyyah al-Kubrā. [In Arabic]
- al-Mufīd, M. b. M. (1993a). *al-Irshād fī ma‘rifat ḥujaj Allāh ‘alā al-‘ibād*. Qom: Kongirih-yi Shaykh al-Mufīd. [In Arabic]
- al-Mufīd, M. b. M. (1993b). *al-Amālī*. Qom: Kongirih-yi Shaykh al-Mufīd. [In Arabic]
- al-Mukhalliṣ, M. b. ‘A. al-R. (2008). *al-Mukhlīṣiyyāt* (N. Sa‘d al-Dīn Jarrār, Ed.). Qatar: Wizārat al-Awqāf wa al-Shu‘ūn al-Islāmiyyah. [In Arabic]
- al-Muttaqī al-Hindī, ‘A. al-D. (1981). *Kanz al-‘ummāl fī sunan al-aqwāl wa al-af‘āl*. Beirut: Mu’assasat al-Risālah. [In Arabic]
- al-Nuwayrī, Y. b. Sh. (1972). *al-Minhāj sharḥ Ṣaḥīḥ Muslim*. Beirut: Dār Ihṡā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- al-Qāḍī ‘Iyāḍ, A. al-F. (1999). *Ikmāl al-mu‘lim bi-fawā’id Muslim*. Egypt: Dār al-Wafā’. [In Arabic]
- al-Qārī, ‘A. b. S. (2002). *Mirqāt al-mafātīḥ sharḥ Mishkāṭ al-maṣābīḥ*. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- al-Qārī, ‘A. b. S. (Mullā ‘Alī Qārī). (2001). *Sharḥ al-Shifā*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]
- al-Qummī, ‘A. b. I. (1984). *Tafsīr al-Qummī*. Qom: Dār al-Kitāb. [In Arabic]

- al-Qurṭubī, A. al-‘A. (1997). al-Mufhim limā ashkala min talkhīṣ kitāb Muslim. Damascus: Dār Ibn Kathīr. [In Arabic]
- al-Qurṭubī, Sh. al-D. (2005). al-Tadhkirah fī alḥwāl al-mawtā wa umūr al-ākhirah. Riyadh: Dār al-Minhāj. [In Arabic]
- al-Ṣaffār al-Qummī, M. b. Ḥ. (1984). Baṣā’ir al-darajāt. Qom: Maktabat Āyat Allāh al-Mar‘ashī al-Najafī. [In Arabic]
- al-Sayyid al-Murtaḍā, ‘A. b. al-Ḥ. (‘Alm al-Hudā). (1978). al-Shāfī fī al-imāmah. Mashhad: Āstān-i Quds-i Raḍawī. [In Arabic]
- al-Ṣofī, ‘A. Q. b. M. (1993). Marwiyyāt al-Ṣaḥābah fī al-ḥawḍ wa al-Kawthar. Medina: Maktabat al-‘Ulūm wa al-Ḥikam. [In Arabic]
- al-Suyūṭī, J. al-D. (1996). al-Budūr al-sāfirah. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]
- al-Ṭabarānī, S. b. A. (1985). al-Mu‘jam al-ṣaḡhīr. Beirut: al-Maktab al-Islāmī. [In Arabic]
- al-Ṭabarānī, S. b. A. (1995). al-Mu‘jam al-awsaṭ. Cairo: Dār al-Ḥaramayn. [In Arabic]
- al-Ṭabarānī, S. b. A. (n.d.). al-Mu‘jam al-kabīr. Cairo: Maktabat Ibn Taymiyyah. [In Arabic]
- al-Taftāzānī, S. al-D. (1988). Sharḥ al-‘aqā’id al-Nasafiyyah. Cairo: Maktabat al-Kulliyāt al-Azhariyyah. [In Arabic]
- al-Tirmidhī, M. b. ‘Īsā. (1975). Sunan al-Tirmidhī. Egypt: Maktabat al-Bābī al-Ḥalabī. [In Arabic]
- al-Ṭūsī, M. b. al-Ḥ. (1994). al-Amālī. Qom: Dār al-Thaqāfah. [In Arabic]
- al-Ṭūsī, M. b. al-Ḥ. (n.d.). al-Tibyān fī tafsīr al-Qur’ān. Beirut: Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- al-Zarqānī, M. b. ‘A. al-B. (1997). Sharḥ al-Mawāhib al-laduniyyah. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]
- Bishuy, M. Y. (2017). Barrisī-yi tatbīqī-yi rawāyāt-i tafsīrī-yi farīqayn darbārih-yi Kawthar [Comparative study of the exegetical traditions of both schools concerning Kawthar]. Majallah-yi Mutālī‘āt-i Tatbīqī-yi Qur’ān wa Ḥadīth, (8), 44-61. [In Persian]

- Collective Authors. (1996). *Dānishnāmah-yi jahān-i Islām* [Encyclopaedia of the Islamic World]. Tehran: Bunyād-i Dā'irat al-Ma'ārif al-Islāmī. [In Persian]
- Ebbād al-Badr, 'A. al-M. (2002). *Qaṭf al-janī al-dānī*. Riyadh: Dār al-Faḍīlah. [In Arabic]
- Haydarī, N. b. (2018). *Pizhūhishī dar barrisī wa tabyīn-i tatbīqī-yi maṣḍāq-i Kawthar az manẓar-i farīqayn* [A comparative study of the meaning of Kawthar from the perspective of both schools]. *Dufasl-nāmah-yi Qur'ān-pizhūhī-yi Ḥasnā*, (35), 133-164. [In Persian]
- Ibn 'Abd al-Barr, Y. b. 'A. (1967). *al-Tamhīd limā fī al-Muwaṭṭa' min al-ma'ānī wa al-asānīd*. Morocco: Wizārat al-Awqāf. [In Arabic]
- Ibn Abī 'Āṣim, A. B. (1980). *al-Sunnah*. Beirut: al-Maktab al-Islāmī. [In Arabic]
- Ibn Abī Shaybah, 'A. b. M. (1989). *al-Muṣannaf fī al-aḥādīth wa al-āthār*. Riyadh: Maktabat al-Rushd. [In Arabic]
- Ibn al-Mubārak, 'A. al-R. (2005). *al-Zuhd wa al-raqā'iq*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Ibn al-Sarī, H. (1986). *al-Zuhd*. Kuwait: Dār al-Khulafā' li-al-Kitāb al-Islāmī. [In Arabic]
- Ibn Bābawayh, M. b. 'A. (al-Ṣadūq). (1958). *'Uyūn akhbār al-Riḍā* (pbuh). Tehran: Nashr Jahān. [In Arabic]
- Ibn Bābawayh, M. b. 'A. (al-Ṣadūq). (1975). *Kamāl al-dīn wa tamām al-ni'mah*. Tehran: al-Islāmiyyah. [In Arabic]
- Ibn Bābawayh, M. b. 'A. (al-Ṣadūq). (1983). *al-Khiṣāl*. Qom: Jamā'at al-Mudarrisīn. [In Arabic]
- Ibn Bābawayh, M. b. 'A. (al-Ṣadūq). (1993). *al-I'tiqādāt al-Imāmiyyah*. Qom: Kongirih-yi Shaykh al-Mufīd. [In Arabic]
- Ibn Bābawayh, M. b. 'A. (al-Ṣadūq). (1997). *al-Amālī*. Tehran: Kitābchī. [In Arabic]
- Ibn Ḥanbal, A. b. Ḥ. (1983). *Faḍā'il al-Ṣaḥābah*. Beirut: Mu'assasat al-Risālah. [In Arabic]
- Ibn Ḥanbal, A. b. Ḥ. (2001). *Musnad al-Imām Aḥmad* (Sh. al-Arnā'ūt, Ed.). Beirut: Mu'assasat al-Risālah. [In Arabic]

- Ibn Hibbān, M. (1988). *Ṣaḥīḥ Ibn Hibbān (bi-tarṭīb ‘Alī b. Balabān al-Fārisī)* (Sh. al-Arnā’ ūṭ, Ed.). Beirut: Mu’assasat al-Risālah. [In Arabic]
- Ibn Idrīs al-Ḥillī, M. (1990). *al-Sarā’ir al-ḥāwī li-taḥrīr al-fatāwī*. Qom: Mu’assasat al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic]
- Ibn Kathīr, I. b. ‘U. (1998). *al-Bidāyah wa al-nihāyah*. Beirut: Dār Hījr. [In Arabic]
- Ibn Mājah, M. b. Y. (2010). *Sunan Ibn Mājah* (Sh. al-Arnā’ ūṭ, Ed.). Beirut: Dār al-Risālah al-‘Ālamiyyah. [In Arabic]
- Ibn Manẓūr, M. (1994). *Lisān al-‘Arab*. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Mundah, M. b. I. (1986). *al-Īmān* (‘A. b. M. al-Faqīhī, Ed.). Beirut: Mu’assasat al-Risālah. [In Arabic]
- Khazzāz al-Rāzī, ‘A. (1981). *Kifāyat al-athar fī al-naṣṣ ‘alā al-a’immah al-ithnā ‘ashar*. Qom: Bīdār. [In Arabic]
- Lālkā’ī, Hibat Allāh b. al-Ḥ. (2003). *Sharḥ uṣūl i’tiqād ahl al-sunnah wa al-jamā‘ah*. Riyadh: Dār Ṭaybah. [In Arabic]
- Madanī, ‘A. Kh. b. A. (1989). *Riyāḍ al-sālikīn fī sharḥ kalām sayyid al-‘ābidīn*. Qom: Jamā‘at al-Mudarrisīn Ḥawzah-yi ‘Ilmiyyah-yi Qom. [In Arabic]
- Malikī Miyānjī, ‘A. (2013). *Ma‘rifat-i ma‘ād* [Knowledge of the Hereafter]. Tehran: Nabā. [In Persian]
- Māzandarānī, M. Ṣ. (1962). *Sharḥ al-Kāfī*. Tehran: al-Maktabah al-Islāmiyyah. [In Arabic]
- Muslim b. al-Ḥajjāj (M. F. ‘Abd al-Bāqī, Ed.). (n.d.). *Ṣaḥīḥ Muslim*. Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Noroozi, R., Doostmoḥammadi, M., & Moḥammadnizhad Walamahdi, W. (2021). *Tabyīn wa taḥlīl-i ḥaqīqat-i ḥawḍ-i Kawthar wa sar-chashmahā-yi ān* [Explanation and analysis of the reality of the Pool of Kawthar and its sources]. *Dufasl-nāmah-yi Ma‘rifat-i Kalāmī*, (27), 167-184. [In Persian]
- Qāzaei, M. R., Murādī, A., & Karīmī-niyā, M. M. (2019). *Barrisī-yi maṣḍāq-i Kawthar dar sūrah-yi Kawthar dar tafsīr-hā-yi rawā’ī-yi Shī‘ah wa Sunnī* [Examination of the meaning of Kawthar in Sūrat al-Kawthar in Shia and Sunni tradition exegeses]. *Pazhūhish-hā-yi Tafsīr-i Tatbīqī*, (10), 129-150. [In Persian]
- Rawyānī, M. b. H. (1996). *Musnad al-Rawyānī*. Cairo: Mu’assasat Qurtubah. [In Arabic]

- Şafā'ī Ḥā'irī, 'A. (2002). Taṭhīr bā jāriy-i Qur'ān [Purification with the flowing Qur'ān]. Qom: Laylat al-Qadr. [In Persian]
- Shafīq, S. F. (2014). Aḥādīth al-ḥawḍ al-mawrūd fī al-Şiḥāḥ al-sittah: Dirāsah mawḍū'iyah [Traditions of the Pool in the Six Authentic Collections: A thematic study]. Majallat al-Jāmi'ah al-'Irāqīyyah, (32). [In Arabic]
- Subḥānī Tabrīzī, J. (2008). Ma'ād-shināsī [Eschatology]. Qom: Dār al-Fikr. [In Persian]
- Tustarī, N. (1989). Iḥqāq al-ḥaqq wa izhāq al-bāṭil. Qom: Maktabat Āyat Allāh al-Mar'ashī al-Najafī. [In Arabic]

A Semantic Analysis of Hadiths from Both Sects (Shia and Sunni) Regarding the Pool of Kawthar and Its Characteristics

Reza Noroozi

Associate Professor, Department of Islamic Studies, University of Qom, Qom, Iran. Email: r.noroozi@qom.ac.ir

Meisam Doostmohammadi

Assistant professor, Department of Islamic Education, Farhangian University, Tehran, Iran, (Corresponding Author). Email: m.doostmohammadi@cfu.ac.ir

Khodadad Salari Salajegheh

Instructor, Department of Islamic Education, Farhangian University, Tehran, Iran. Email: kh.salari45@cfu.ac.ir

Received: 10/11/2023

Accepted: 24/02/2024

Introduction

One of the important issues in examining eschatology and its dimensions is the matter of the stations of resurrection at which human beings undergo reckoning. In the hadith sources of both sects, numerous hadiths exist regarding approximately fifty stations on the Day of Resurrection, some of which are merely mentioned by name without detailed information. However, one station about which numerous hadiths describing its attributes and characteristics have been reported in detail is the station of the "Pool of Kawthar." According to these hadiths, the Noble Prophet (pbuh) will be stationed on the Day of Resurrection beside the Pool of Kawthar alongside the Quran and the Ahl al-Bayt (pbuh), and the believers and inhabitants of paradise will enter and drink from the water of this pool, which is one of the important divine blessings. Both Shia and Sunni traditions have acknowledged the Pool of Kawthar as one of the important stations of resurrection, and various materials exist in the books of both sects regarding the reality and characteristics of this pool, the examination and analysis of which is of considerable importance.

Materials and Methods

This research has employed a descriptive-analytical method with a comparative approach to examine the hadiths of both sects regarding the "Pool of Kawthar." In the first step, verses and traditions related to the "Pool of Kawthar" were collected from primary hadith sources of Shia and Sunni traditions. From Shia sources, books such as al-Kāfi by al-Kulainī, Biḥār al-Anwār by al-Majlisī, al-I'tiqādāt by al-Ṣadūq, Baṣā'ir al-Darajāt by al-Ṣaffār, and Tafsīr al-Qummī were examined. From Sunni sources, Ṣaḥīḥ al-Bukhārī, Ṣaḥīḥ Muslim, Sunan al-Tirmidhī, Musnad Aḥmad ibn Ḥanbal, and other first-tier Sunni hadith books were studied. In these sources, hadiths

related to the fundamental existence of the "Pool of Kawthar" and its characteristics were identified and extracted. Subsequently, these hadiths were examined in terms of chain authenticity based on the opinions of hadith scholars from both sects. In the next stage, the content of the hadiths was analyzed from a semantic perspective, and their common and distinctive themes were extracted. To establish the semantic tawātur of the Pool of Kawthar, reference was made to the views and opinions of prominent hadith scholars and scholars from both Shia and Sunni traditions. In examining the characteristics of the Pool of Kawthar, topics such as the pool's location, its water-bearer, its expanse and dimensions, the number of cups, and the quality of its water were analyzed comparatively. Finally, the findings were explained coherently, and conclusions were drawn.

Results and Findings

The findings of this research demonstrate that the fundamental existence of the "Pool of Kawthar" possesses semantic tawātur in the hadith sources of both sects. In Shia sources, the Ḥadīth al-Thaqalayn, whose authenticity is agreed upon by Shia scholars, explicitly refers to the existence of the Pool of Kawthar. In Sunni sources as well, numerous hadiths from more than sixty companions have been narrated regarding the "Pool of Kawthar," which have been compiled in Ṣaḥīḥ al-Bukhārī, Ṣaḥīḥ Muslim, and other first-tier hadith books. Prominent Sunni scholars such as Ibn 'Abd al-Barr, Qāḍī 'Iyāḍ, al-Nawawī, Abū al-'Abbās al-Qurtubī, Ibn Ḥajar al-'Asqalānī, Ibn Kathīr, and others have considered the existence of the Pool of Kawthar to be mutawātir and have deemed belief in it obligatory for every accountable person. Regarding the location of the Pool of Kawthar, most Sunni scholars believe that this pool is situated after the Ṣirāṭ and cite hadiths in which the Noble Prophet mentioned the meeting place with the companions first at the station of the Ṣirāṭ, then the scale, and then the pool. Furthermore, considering that the pool's source originates from the rivers of paradise and the Ṣirāṭ is positioned over the fire of hell, the pool must be after the Ṣirāṭ so that the rivers of paradise can flow into it. According to hadiths present in the sources of both sects, the water-bearer of the Pool of Kawthar is the Commander of the Faithful, 'Alī (as). In Shia sources, hadiths have been narrated from Imam al-Riḍā (as) and Imam 'Alī (as) that the Noble Prophet (pbuh) requested from God that Imam 'Alī (as) quench the community from the pool. In Sunni sources as well, similar hadiths have been narrated that introduce Imam 'Alī (as) as the water-bearer of the Pool of Kawthar, and there also exist hadiths indicating that Imam 'Alī (as) drives away hypocrites and disbelievers from the pool. Regarding the expanse of the Pool of Kawthar, numerous hadiths exist in the sources of both sects that describe the pool's length and width as equivalent to the distance between various cities such as Ṣan'ā' and Aylah, Mecca and Jerusalem, Ummān and Aylah, and the like. Despite apparent differences in these hadiths, scholars of both sects believe that the purpose of mentioning these distances is to approximate the immense expanse of the Pool of Kawthar to the minds of the audience, not to determine its precise dimensions. Additionally, the hadiths state that the pool's length and width are equal to each other; that is, the pool is square in shape.

Conclusion

From the totality of the examinations conducted, it can be concluded that the Pool of Kawthar, from the perspective of both Shia and Sunni traditions, possesses semantic tawātur and is located after the Şirāṭ on the Day of Resurrection. Its cupbearer is Imam 'Alī (as). This pool possesses an extremely vast expanse and countless cups numbering as many as the stars of the sky exist around it, so that the very large number of individuals who enter to drink from the pool's water may be quenched, which indicates the extremely great success of the Noble Prophet (pbuh) in guiding humanity. The findings of this research indicate that the station of the Pool of Kawthar on the Day of Resurrection is in fact the manifestation and epiphany of receiving guidance in the world, and those who have followed the path of divine guidance in the world and have followed the Prophet (pbuh), the Quran, and the Ahl al-Bayt (as) will enter the Pool of Kawthar and attain the elevated degrees of monotheism.

Keywords: Kawthar, Pool of Kawthar (Ḥawḍ al-Kawthar), Doomsday (Qiyāmah), resurrection, Sunni, Shia.

